३६७। व्यं पूर्व्वम्। (व्यं ११, पूर्व्वं ११)।

परं व्यं पूर्व्वं स्यात् से सति।

राजानमतिक्रान्ता अतिराजी, अतिश्वी, अत्यङ्गः, अतिस्त्रिः।

प्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात्। निष्क्रान्तो वनात् निर्वणः, अपगतो ग्रामात् अपग्रामः, अन्तर्गतो मुखात् अन्तर्मुख इत्यादि।

क्वचिदन्यत्रापि। एतैः सूत्रैर्यत्राप्राप्तः सस्तत्रापि शिष्ट-प्रयोगदर्शनात् षः स्यात्। पुनाराजः पुनर्गवः भूतपूर्व्वः (१) पुनः-शिल्पी अविनाभूतम् अविनाभावः सहभावः अन्यथोपपत्तिः (२) अध्वगन्तव्य इत्यादि।

अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य। स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सहोपपदस्य नित्यं षः स्यात्। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः, शक्तिग्रहः, धनक्रीतीत्यादि। हरिभाविनीत्यादौ तु णिनोऽन्यार्थत्वात् ह एवोक्तः।

न द्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः। द्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः कुप्रादेरित्यनेन प्राप्तः षो न स्यात्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, अभिमन्युरर्ज्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः, त्रिगर्त्तेभ्यः परीत्यादि।

३६७। व्यम्। व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योप-

---

(१) पुनाराज इत्यत्र सख्यहोराज्ञ इत्यनेन, पुनर्गव इत्यत्र गोरतार्थे इत्यनेन षप्रत्ययविधानार्थं समासविधानम्। भूतपूर्व्व इति भूतः पूर्व्वमित्यर्थः। एवम् अध्वा गन्तव्यः अध्वगन्तव्य इति।

(२) अन्यथोत्पत्तिरिति अन्यार्थोपपत्तिरिति च पाठान्तरम्।

लक्षकं, तेन पूर्व्वकाय: अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्व्वादीनां पूर्व्वनिपातौ, न तु शाकं प्रति इत्यत्र प्रतेरिति। अतिराजीति—अतिक्रान्ता राजानमित्यादिरूपेणार्थकथनमित्यन्ये। सख्यहोरात्र: ष: षगे च इति ष:, ञित्त्वादीप्। अतिश्वीत्यत्र शुनोऽत्यप्राण्युपमानात् इति ष:। अत्यह्न इत्यत्र सख्यहोरात्र इति षे सर्व्वैकदेशेत्यादिनाह्नोऽह्नादेश:। पूर्व्वपदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येत्यादि फलम्। एवम् अतिनदि: अतिभर्त्ता अतिधर्म्म इत्यादौ कादयो न स्यु: अह्त्वात्। अतिस्त्रिरिति—परपदार्थस्याप्राधान्याद्गौणत्वेन गवाबादेरिति स्व:।

राजदन्तादिषु परम्। प्राप्तपूर्व्वनिपातं दं राजदन्तादिषु पठितं चेत् परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्त: लिप्तवासितं सिक्तसंमृष्टं नग्नमुषितं भृष्टलुठितं (१) अवक्लिन्नपक्वं अर्पितोदस्त: उप्तगाढ़:। समस्तु पूर्व्वकालस्य लक्षणस्य विषय:। उदूखलमुषलं तण्डुलक्लिन्नं चित्ररथवाह्लीकं विष्वक्सेनार्ज्जुनौ चित्रास्वाती भार्य्यापती पुत्रपश्वौ केशश्मश्रू विशेषणविशेष्ये स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से शूद्राचार्य्यौ मर्य्यादाभिविधी शिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ (२)। अलाबूश्च कर्कन्धूश्च ते, ईदूतोर्वा परदे इति स्व:, ते च टन्भूश्च ता अलाबुकर्कन्धुटन्भ्व:। उदूखलादिभिर्मुषलादीनां च परनिपात:। विशेष्यविशेषणे इत्यपि स्यादिति कश्चित्।

---

(१) भृष्टलुञ्चितमिति संक्षिप्तसारे, भृष्टलुञ्चितमिति पाणिनीये।

(२) द्वन्द्वोदाहरणेषु तु कस्यचित् बह्वच्त्वात् कस्यचिदनभ्यर्हितत्वात् कस्यचित् कनिष्ठादित्वात् परवर्त्तित्वप्रसक्तौ तन्निराश इति हट्टमुग्धबोधम्।

३६८। संख्याव्याद्रात्र्यङ्गुलिभ्यामः।

(संख्या-व्यात् ५।, रात्रि-अङ्गुलिभ्यां ५॥, अः १।)।

संख्याया व्याश्च पराभ्यां रात्र्यङ्गुलिभ्या-मः स्यात् यादौ, न तु षार्थे। अतिरात्रः अत्यङ्गुलः।

हरिणा त्रातो हरित्रातः। विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तम्। अच्युतात् जातम् अच्युतजातम्। कृष्णस्य सखा कृष्णसखः,

एवं वनस्याग्रे अग्रेवनं, रात्रीणां गणो गणरात्रं, वारणस्य वारो वारवारणः, अन्तरं गृहं गृहान्तरम् (१) अन्तरशब्दोऽत्रान्यार्थः, स्वः परं परश्व इत्यादि। शेषं शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्।

३६८। संख्या। मण्डूकगत्या यादावित्यनुवर्त्तत इति। न च तत्र यमे संख्यावाचिनो रात्रेः पाविधानात् पगयोरेवास्य विषय इत्यत आह यादाविति। न च तत्र षित्त्वात् स्त्रियामीब्विधानात् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति वाच्यं, रात्रान्ताना-महोरात्रादित्वादेव पुंस्त्वात्। संख्याव्यादिति क्रनिर्देशाच्च यथासंख्यमित्यत आह—अतिरात्रः अत्यङ्गुल इति। गे तु द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम्। एवं निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं, द्वे अङ्गुली परिमाणमस्य द्व्यङ्गुलं क्षेत्रं, द्व्यङ्गुला भूमिः। "भूमे-रप्यर्द्धमङ्गुल"मिति तु यवमानार्थोऽङ्गुलशब्दस्तथाच "अङ्गुलन्तु यवो मत" इत्यमरमाला। कृष्णसख इति—सख्यहरिति षः। महा-

(१) गृहान्तरमित्यत्र विशेष्यत्वात् गृहशब्दस्य कर्म्मधारये परवर्त्तित्वनिरासः। एतत्सर्व्वं गणपाठसामर्थ्यादिति हृन्मुग्धबोधम्।

महाघासः, ग्रामतक्षः, मृगसक्थं, जालसरसं, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः ।

३६८ । **मुख्यार्थोरसः** । (मुख्यार्थोरसः ५।) ।

मुख्यार्थादुरसशब्दादः स्यात् यादौ । अश्वोरसं, मुख्योऽश्वः इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मः ।

इति षः ।

घास इति—महतो महत्या वा घास इति वाक्यं, घासशब्दे परे महतस्तत्योरा: । ग्रामतक्ष इति—ग्रामस्य तक्षा इति वाक्यं, कौटग्रामादिति षः । मृगसक्थमिति—मृगस्य सक्थि इति वाक्यं, पूर्व्वोत्तरमृगादिति षः । जालसरसमित्यत्र सरोऽनोऽयोऽश्मन इति षः । कालस्य कालकूटाख्यगरलस्य सरः कालसरसं कालियह्रद इति परे । राजगव इति—गोरतार्थं इति षः । वर्षारात्र इति—वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं, सर्व्वैकदेशेत्यादिना षः ।

३६८ । मुख्या । मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं, तच्च तत् उरश्चेति तस्मात् । अश्वोरसमिति—अश्वस्य उर इति वाक्यम् । उरःशब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची, लक्षणया प्रधानार्थः, तथाहि यथा उरः शरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । मुख्यार्थादिति किं ? मैत्रस्योरो मैत्रोरः । अवन्तिब्रह्म इति—अवन्तिर्देशभेदः, तत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः । एवं सुराष्ट्रब्रह्मः कान्यकुब्जब्रह्म इत्यादि । देशादिति किं ? देवब्रह्मा नारदः ।

द्विगु-समासः, (गः)।

तस्यार्थे विषये, वाच्ये अपत्यार्थष्णिकादिकम्।
प्रोज्झ्याजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे॥

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः।

इदानीं गमाह तस्यार्थे इत्यादि। गस्त्रिधा त्रिप्रकारः, तत्र तस्यार्थे एकः, समाहारे एकः, उत्तरदे परे एक इति। तस्यार्थे कृतगसात् तत्यस्य सत्त्वासत्त्वात्(१) तस्यार्थे इत्यत्र एकस्याः स्या एव विषयत्वं वाच्यत्वं चेत्यर्थ इत्यत आह विषय इत्यादि। अपत्यार्थं ष्णिकादिकञ्च (२) विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये, ष्णिकादिकस्य हसादेश्च तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः (३)। यथा पञ्चसु

---

(१) तस्यार्थे तद्धितस्यार्थे कृतगसात् कृतद्विगुसमासात् तत्यस्य तद्धितप्रत्ययस्य अजादेर्हसादेर्वेति शेषः सत्त्वासत्त्वात् विद्यमानत्वाविद्यमानत्वेन इत्यर्थः।

(२) ष्णिरेव ष्णिकः, छन्दोऽनुरोधात् स्वार्थे कः. ष्णिप्रभृतिकमित्यर्थ इति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः।

(३) अपत्यार्थष्णिकादिकस्य हसादेश्च तद्धितस्यार्थे विषय एव द्विगुर्न तु वाच्य इत्यभिप्रायः।

अत्र दुर्गादासः—यत्र तस्यार्थविषये समासः क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्व्वावस्थायां समासे कृते ततः प्रत्ययोत्पत्तौ वृद्ध्यादि, तेन द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य ष्णप्रत्ययस्योत्पत्तेः पूर्व्वावस्थायां द्विमातृ एतयोरेकपदीभावे पश्चात् ष्णप्रत्यये कृते द्वि इत्यस्यैव वृद्धौ संख्यासंभद्रादित्यादिना ऋरुरि कृते द्वैमातुर इति। एवं पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः। वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्म्मणि वाच्ये करणकारकात् ढकेकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवावादेरिति ह्रस्वः। अजादेरिति किं? द्वयोर्मूर्द्ध्नोर्भवः द्विमूर्द्धन्य इत्यादौ विषये एव समासः स्यान्न तु वाच्ये इति। कार्त्तिकेय-गङ्गाधराबप्येवमाहतुः।

कपालेषु संस्कृतः सूपः पञ्चकपालः सूपः, द्वौ वेदौ वेत्त्यधीते वा द्विवेदः द्वितन्त्र इत्यादौ संस्कृताद्यर्थस्य सेनोक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न ष्णादयः। पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशौर्पिकं, द्विखारीकः, अर्द्धखारीणः, पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्व्वो गौः पञ्चगर्गरूप्यः, पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्य इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् ष्णादयः स्युरेव। ष्णिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितो यः ष्णिकस्तदाद्या, अर्हति इत्यादिविहिता ये त्याः संज्ञायामेव तेषां, वेत्त्यादिभिन्नेष्वर्थेषु येऽजादयस्त्यास्तेषाञ्च ग्रहणं, तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हतीत्यादित्वेऽप्यसंज्ञायामष्णिकादित्वाद्वाच्ये गः। संज्ञायान्तु पञ्चभिर्लोहितैः क्रीतं पाञ्चलोहितिकमित्यादौ विषय एव गः ष्णिकादित्वात्। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकं द्विसुवर्णं, द्विसाहस्रं द्विसहस्रमित्यादौ संज्ञायामपि वा त्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि गः। एतत् सर्व्वं तपादे विशिष्य वक्तव्यम् (१)।

---

(१) तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति पाणिनिसूत्रम्। (२।१।५१।) तत्र विषयद्विगुरेव दृश्यते न तु वाच्यद्विगुः। वोपदेवमते यत्र वाच्यद्विगुः पाणिनिमते तत्रापि तद्धितप्रत्ययो भवति भूत्वा च "द्विगोर्लुगनपत्ये" (४।१।८८) इत्यनेन तस्यैव उत्पन्नस्य तद्धितप्रत्ययस्य लुग्भवति। "यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि पौर्व्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात्। तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात्। द्विगोर्लुगनपत्य इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनाप्रतिपत्तिगौरवमिति भाव." इति तत्त्वबोधिनी। संक्षिप्तसारेऽप्येवमेव। वोपदेवेन तु कातन्त्रमतमनुसृतमिति प्रतीयते। तथाच—"पाणिनिना तद्धितार्थविषय एव समासं कृत्वा पश्चादुत्पन्नस्य तद्धितस्य लोपार्थं "लुगनपत्य" इत्यादि सूत्राणि

३७०। गैक्यादतोऽपात्रादेरीप्।

(गैक्यात् ५।, अतः ५।, अपात्रादेः ५।, ईप् । १।)।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात्, न तु पात्रादेः।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी।

पात्रादेस्तु--द्विपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम्।

३७०। गैक्या। गस्यैक्यं गैक्यं तस्मात्। पात्रमादिर्यस्य स पात्रादिर्न पात्रादिरपात्रादिस्तस्मात्। निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात् पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लाभेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्त्यर्थं, तेन षोड़श-राजी द्विधुरी पञ्चराजीत्यादि। पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराजमिति भाष्यम्। त्रिलोकीति--ईपः पित्करणादेव चगैक्य-वमित्यनेन न क्लीवत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति। एवं पञ्चपुली सप्तशतीत्यादि। ननु समाहारस्यानेकवृत्तित्वात् कथमेका-पूपीति चेत् सत्यं, दानक्रियया सम्भ्रमेण (१) वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति (२)। पात्रादेस्त्वित्यादि—द्विपात्रं

विहितानि। * * * यत्र यत्र परमते लुगस्ति तत्रास्मन्मते अभिधेये, यत्र च लुक् नास्ति तत्र विषयभूते समासोऽयमिष्यते इति"--इति चतुष्टयवृत्तौ २६४ सूत्र-टीकायां कविराजः।

(१) सम्भ्रमेण आदरेण, तथाच—सम्भ्रमः साहसेऽपि स्यात् सम्यगादरयो-रपि—इति मेदिनी। सम्भ्रमेण त्वरया वा इत्यर्थः, विलम्बत्र दानस्यानुचितत्वात्—इति विद्यालङ्कारः।

(२) दानक्रियाया बहुत्वेन एकापूपस्यापि बहुत्वं संगच्छते। तथाच एकम-पूपं गृहीत्वा सर्व्वेभ्यो ददातीति रूपेण एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति पाणिनीया व्यवस्थापयन्तीति कार्त्तिकेयः।

३७१ । वानापः । (वा ।१।, अन्-आपः ५।) । (१)

अनन्तादापश्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्म्मी पञ्चकर्म्मं, त्रिखट्वी त्रिखट्वम् ।

३७२ । तार्थे मानात् काण्डात्त्वक्षेत्रे ।

(तार्थे ७।, मानात् ५।, काण्डात् ५।, तु १।, अक्षेत्रे ७।) ।

त्र्याढ़की, त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुःशतं चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगवं द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अत इति किं ? त्रिजगत् पञ्चपटु ।

३७१ । वा । मण्डूकगत्या संख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या, वा इत्यत्राऽप्रश्लेषाद्वा अ-इत्यस्य लाभः (२) । वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः । तथाचानन्तावन्ताभ्याम् अ ईप् च स्यादित्यर्थः । तेन पञ्चकर्म्मं त्रितक्षमित्यादि स्यात् । अस्येपस्तसंज्ञकत्वेन पञ्चकर्म्मी त्रितक्षीत्यत्र नकाराकारयोर्लोपः ।

३७२ । तार्थे । इहाकारत्यो नानुवर्त्तते, परत्र वा ग्रहणात् (३) । तार्थे गे मानार्थकादीप् स्यात्, काण्डशब्दात्तु क्षेत्र-

---

(१) (वा ।१।, अ ।१।, अन् आपः ।५।) इति वा पदच्छेदः ।

(२) केचित्तु मण्डूकगत्या संख्याव्यादिति सूत्रादतोऽनुवर्त्तनमङ्गीकुर्व्वन्ति, तन्न युक्तं, सन्निहितस्येपोऽनुवृत्तित्वेन निराकाङ्क्षत्वात्, सूत्रे अकारस्य लाभेऽपि तद्व्याख्यानगौरवाच्च इति कार्त्तिकेयः ।

(३) अत्र अप्रत्ययो नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात्, वापि नानुवर्त्तते परत्र वा ग्रहणात् । ईबेवानुवर्त्तते इष्टत्वात् । इष्टतोऽनुवृत्तीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति न्यायात् । इति कार्त्तिकेयः ।

३७३। पुरुषाद्वा। (पुरुषात् ५।, वा।१।)।

त्रिपुरुषी त्रिपुरुषा। त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं त्रिखारि, त्र्यह्नः।

भिन्ने वाच्ये। त्र्याढ़की—त्रय आढ़का मानमस्या इति वाक्यम्। एवं द्वौ द्रोणौ मानमस्या द्विद्रोणी द्व्याढ़कीत्यादि। त्रिकाण्डीति—त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यम्। एवं द्विकाण्डीत्यादि। सर्व्वत्र परिमाणार्थविहितस्य मात्र-त्यस्य लुक्। अक्षेत्रे इति किं? त्रिकाण्डा भूमिः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः, क्षेत्रभक्तिः क्षेत्रैकदेशः। मानात् किं? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। द्विवर्षा त्रिशता इत्यत्रापि न स्यात्, सुपञ्चालादौ संख्यापूर्व्वपरिमाणार्थसंवत्सरसंख्यानां पृथग्ग्रहणेन कालसंख्ययोरपरिमाणार्थत्वात्। समाहारे तु दशशतीत्यादयः स्युरेव।

न विस्ताचितकम्बल्यात्। तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात्। द्वे विस्ते मानमस्या द्विविस्ता द्व्याचिता द्विकम्बल्या।

३७३। पुरु। तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादीप् स्याद्वा। त्रिपुरुषीति—त्रयः पुरुषा मानमस्या इति वाक्यम्। एवं द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा। त्रिसखमित्यादि—त्रयाणां सखीनां समाहार इति वाक्यम्। क्रमेण सख्यह्नोराज्ञः, गोरतार्थे, नावोऽर्द्धान्ने च, खार्य्या वेति ष-प्रत्ययः। त्रिखारि—षाभावपक्षे चगैक्यवमिति क्लीवत्वात् क्लीवे स्वः। त्र्यह्न इति—त्रयाणाम् अह्नां समाहार इति वाक्यं, सख्यह्नोराज्ञ इति षे सर्व्वैकदेश इत्यत्र ऐक्यनिषेधात्

३७४ । द्वित्रेर्व्वाञ्जलेरः ।

(द्वित्रेः ५।, वा ।१।, अञ्जलेः ५।, अः १।) ।

द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि, द्व्यङ्गुलं त्रिरात्रम् ।

पञ्च गावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्व्यङ्कप्रियः ।

इति गः ।

अङ्गो नाङ्गादेशः, अहोरात्रादित्वात् पुंस्त्वम् । एवं द्व्यहः । अनैक्ये तु द्वयोरङ्गोर्भवः द्व्यङ्गः त्र्यङ्ग इत्यादि स्यादेव ।

३७४ । द्वित्रेः । वाग्रहणात् मानात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः । तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्जलेरः स्याद्वा अतार्थे गे (१) । द्व्यञ्जलमिति—द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति वाक्यम् । पक्षे द्व्यञ्जलि । एवं त्र्यञ्जलं त्र्यञ्जलि, द्वावञ्जली जलमस्य द्व्यञ्जलजलः द्व्यञ्जलिजल इत्यादि । तार्थे तु द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः । द्व्यङ्गुलमित्यादि—संख्याव्यादित्यः । उत्तरदगमाह पञ्चगवधन इति । आदौ त्रिभि र्दैं र्हः, पश्चात् धनशब्दे परे पूर्व्वयो र्दयो र्गः, गसे

(१) तद्धितार्थे द्विगौ न भवतीति तर्कवागीशमतम् । पाणिनित्रिलोचनक्रमदीश्वरगङ्गाधराणामपि मतमेतत् । दुर्गादासकार्त्तिकेयौ तु "द्वित्रिभ्यां परादञ्जलेः अः स्याद्वा तद्धितार्थे द्विगौ । द्वावञ्जली परिमाणमस्य द्व्यञ्जलं जलं, पक्षे अप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्लीबत्वम्" इत्याहतुः । पुरुषाद्वा इति पूर्व्वसूत्रादनुवृत्तावपि कथमत्र वा ग्रहणमिति तौ नाहतुः ।

अव्ययीभाव-समासः, (वः)।

वः क सामीप्य-सादृश्य-साकल्यानुक्रमर्द्धिषु।
वीप्सा-पर्य्यन्त-योग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे।
शब्दप्रादुर्भावाभाव-यौगपद्येष्वनेकधा ॥

गोरुत्तरदत्वात् गोरतार्थे इति षः (१)। एवं द्विनावधनः द्विखार-धनः द्विखारीधनः द्व्यङ्गप्रिय इत्यत्र नावोऽर्द्धात् गे च, खार्य्या वा, सख्यहोरात्र इति क्रमेण षः, षेऽङ्गोऽङ्गादेशः। द्वे अङ्गी जातस्य द्व्यङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दैः षः, पश्चात् पूर्व्वयो र्दयो र्गः। अभिधानात् उत्तरदे गसो नित्य एव, तेन पञ्चगोधनम् इति न स्यात्। अन्ये तु समाहारः संघः, तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृतं संघरूप-तार्थे ग निराकरणार्थमित्याहुः (२)। परे तु दिग्वाचिपूर्व्वदानामपि गमुक्त्वा पूर्व्वस्यां शालायां भवः पौर्व्वशालः पूर्व्वा शाला प्रिया अस्य पूर्व्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति।

इति गसः।

इदानीं वमाह। वः केत्यादि। वपूर्व्वदानां सो वस उक्तः।

---

(१) तादृशार्थप्रतिपत्तिकरे बहुव्रीहौ सत्यपि पदमध्ये समासविहितकार्य्यार्थं उत्तरपदे द्विगुरभिहित इति गङ्गाधरः।

(२) "तद्धितार्थे समाहारे द्विगुः संख्यायाः" इति सङ्क्षिप्तसार सूत्रम् (समास-पादे ११९)। ननु पञ्चानां गवां समाहार इति वाक्ये समासान्तप्रत्यये कृते, पुनस्तस्य लुकि, तद्धितार्थद्विगौ गोशब्दात् समासान्तनिषेधात्, पञ्चगुरित्यनेन भवितव्यम्, न तु पञ्चगव इत्याशङ्क्याह समाहार इति। तथाच समाहारस्थले न पुनस्तद्धितार्थे समास इति भावः। गोयीचन्द्रस्य टीका द्रष्टव्या।

३७५ । वात् क्तेर्म्मोऽतोऽप्याः ।

(वात् ५।, क्तेः ६।, मः १।, अतः ५।, अप्याः ६।) ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्तेर्मः स्यात् नतु प्याः ।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम् ।

अप्याः किं ? कृष्णस्य समीपात् गतः, उपकृष्णात् गतः ।

स च क-सामीप्याद्यर्थेषु (१) गम्यमानेषु व्यानां दानां स्याद्यन्तैः सहाभिधानप्रामाण्यान्नित्यं स्यात् । क-सामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थः । परसूत्रसापेक्षत्वादिह नोदाहृतम् ।

३७५ । वात् । अप्या इति पृथग् दकरणं 'लुक् परा'दित्यत्रा-ननुवर्त्तनार्थम् । कृष्णमधिकृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्ये-नोक्तं तथाप्यभिधानात् ङीप्योरर्थे एव ज्ञेयः । एवं स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु स्यर्थे एव वसं कुर्व्वन्ति । नित्यत्वादस्य ङीप्यन्तदेनार्थकथनम् । उपकृष्णादिति—अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितम् । एवं कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भमित्यादि । "दण्डकान् दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च" इत्यत्र एनत्यान्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि न सः अनभिधानात् । गृहस्योपरि तिष्ठति, उपरि शिरसो घट इत्यत्र सामीप्यार्थस्याविवक्षितत्वात्, अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं स्यात् ।

---

(१) अत्र सामीप्य-सादृश्य-साकल्य-योग्यत्वानां धर्म्मवाचकत्वेन निर्द्देशात् एवं वक्ष्यमाणोदाहरणस्थले धर्म्मिवाचकत्वेन निर्द्देशाच्च उभयत्रैव स्यात्, तेन उप-कृष्णं भूमिः, उपकृष्णं भूम्या इत्यादि, अन्येषु विशेषो नास्तीति गङ्गाधरः ।

३७६ । वीप्सो र्वा ।

(वी-प्योः ६॥, वा ।१।) ।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्य्यम् । उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः ।

३७७ । लुक् परात् ।

(लुक् ।१।, परात् ५।) ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्याः क्तेर्लुक् स्यात् ।

३७८ । सहः सोऽकाले ।

(सहः ६।, सः १।, अकाले ७।) ।

सहस्य सः स्यात् नतु काले ।

हरेः सदृशं सहरि । काले तु सहपूर्व्वाह्णम् ।

---

३७६ । वी । अकारान्तात् वात् परयोस्वीप्योर्मः स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुमद्रम् उन्मत्तगङ्गम् एकविंशति-भारद्वाजमित्यादौ समृद्धिनदीसंख्यावयवेभ्यः प्या न वा मादेशः ।

३७७ । लुक् । वेति नानुवर्त्तते, क्लीवाद्देत्यत्र वाग्रहणात् । क्तेरित्यनुवर्त्तते इत्यत आह क्तेरिति ।

३७८ । सहः । वादित्यस्यार्थवशात् क्तेर्विपरिणामः, तेन वे इत्यर्थः । हरेः सदृशः इति सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये वः, सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्यग्रहणात् । एवं सदृशः किख्याः सकिखि, हरेः सादृश्यं सहरि गुरोः, सकिखि कुक्कुरस्येत्यादौ । किखिः खेखीति ख्यातः शृगालभेदः । तथाच— "किखिः शृगालभेदे स्या"दिति विश्वः ; वानरीति केचित् । सह-

तृणेन सह सकलमत्ति सतृणम्। ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठम्। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु। अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि। रूपस्य योग्यं अनुरूपम्। शिवस्य पश्चात् अनुशिवम्। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि। पापस्याभावः अपापम्। चक्रेण युगपद्धेहि सचक्रम्। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम्।

पूर्व्वाह्णमिति—पूर्व्वाह्णस्य सदृशमित्यर्थः। कालस्य निषेधान्न सहस्य सः। तृणेन सहेति—यदर्थं यद्गृहीतं तत्र तस्याशेषत्वं साकल्यम्। सतृणमत्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः। ज्येष्ठमनुक्रम्येति—अनुक्रम (१) आनुपूर्व्यम्, अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्व्येण प्रविशतीत्यर्थः। मद्राणां (२) समृद्धिरिति—सुमद्रं वर्त्तते सुभिक्षं वर्त्तते, मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः। यदा समृद्धेः प्राधान्यं तदैव वसः। यदा समृद्धेरप्राधान्यं तदा प्रादित्वात् य एव, यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति, समृद्धा मद्राणां

---

(१) अनुक्रमश्चात्र यौगपद्यं, तेन ज्येष्ठपरिहाराभावविशिष्ट-प्रवेशादिरिति विद्यालङ्कारः। "अनुक्रमे आह अनुज्येष्ठमिति—ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा गच्छतीत्यर्थः। ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया, न तु कर्म्मणि, अन्यथा कारकत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य पृथग्ग्रहणं विफलं स्यात्। अत्राकर्म्मकोऽयं क्रमधातु"रिति दुर्गादास-गङ्गाधरौ।

(२) देशभेदे तथानन्दे पुमान् मद्रः प्रकीर्त्तितः।
यदा मद्रा नदीभेदे स्त्रियां तत्रेति शासनम्॥
इति गङ्गाधरधृतकोषवचनम्।

विशेष्यमाणत्वात्। विष्णुं विष्णुं प्रतीति—यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभावः, तथापि धिक्समयेत्यनेन वीप्सायां प्रतिना द्वीविधानानर्थक्यात् वाक्यस्थितिः। वीप्सार्थस्य सेनोक्तत्वान्न द्विः। अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते इति—यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति, तथाप्यग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते ततोऽन्यन्नाधीत इत्यस्यासाकल्यार्थं वचनम्, एवं सालोकमधीते, असकलेऽप्यध्ययने आलोकपर्य्यन्तं पठतीत्यर्थः। रूपस्य योग्यमिति—अनुरूपं ददाति, रूपस्य योग्यं ददातीत्यर्थः। शिवस्य पश्चादिति—अनुशिवं भक्ताः। एवमनुरथं पादाताः, रथानां पश्चादित्यर्थः। मेघदूते—"तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेय"-मिति तु पौसात्। अत्र स्विवर्जनमिति परे (१)। शक्तिमनतिक्रम्येति—यथाशक्ति ददाति, एवं यथाबलमधीते इत्यादि। हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति—प्रादुर्भावः प्रकाशः, हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः (२)। एवम् इतिपाणिनि उद्विक्रमादित्यमित्यपि (३)। अभावस्योदाहरणमाह अपापमिति। अभावः संसर्गाभावः (४) स

---

(१) अत्र सर्व्वनामशब्देन सह अव्ययीभावसमासो न भवतीति पाणिनीयानां मतमित्यर्थः। अतएव तदनु इत्यादौ नाव्ययीभावः।

(२) स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्य इतिशब्दस्य समास इति प्रौढ़मनोरमा तत्त्वबोधिनी च। शब्देति ग्रहणात् हिमालयो नाम इत्यत्र, तथा दिलीप इति राजेन्दुरित्यादौ च न समासः, अर्थप्रकाशनार्थत्वात्—इति विद्यालङ्कारः।

(३) उत्शब्दोऽपि प्रकाशनार्थकः, तथाच मेदिनी—"उत् प्रकाशे विभागे च"त्यादि—इति विद्यालङ्कारः।

(४) यद्यपि प्रागभावो ध्वंसोऽत्यन्ताभावश्च संसर्गाभावस्तथापि सामयिकात्यन्ताभाव एवात्र गृहीत इति विद्यालङ्कारः।

च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपक एव, (१) तेन अर्थाभाव (२) ऋद्ध्यभावप्रध्वंसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणम्। अत्रार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः, यथा अपापं, मक्षिकाया अभावो निर्मक्षिकम् इत्यादि। ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञा ब्राह्मणत्वधर्म्मो निषिध्यते, गौरश्वो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तरं निषिध्यते, अतो नास्त्युभयत्रार्थाभावः, अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात्। ऋद्ध्यभावो यवनस्य दुर्यवनं, दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तरदार्थाभावः, किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति। अत्ययः शीतस्य अतिशीतम् (३) अत्ययो वसन्तस्यातिवसन्तमित्यादि। अत्ययोऽतिक्रमः, प्रध्वंसा-

---

(१) यद्यप्यभावस्य निरूपणत्वेन नास्ति भेदः, तथापि यस्याभावभावः स सम्बन्धी भिद्यते। तद्भेदाच्चाभावस्याप्युपकल्पितो भेद इति कातन्त्रटीका (२७२सू)।

(२) अर्थाभावः क्वचिद्देशे सर्व्वथैवाभावो वस्तूनां, न तूत्पन्नस्य पश्चादिति कातन्त्रटीका। अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव, अन्योन्याभावस्य तु सर्व्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन अर्थपदमुपात्तम्। अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञनञसाधारणाव्ययेन भवति। नञ्तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्व्वत्र, क्वचिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः। अतएव निर्म्मक्षिकम् अपापमित्यादिवत् अनुपलम्भ इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः। वस्तुतो नाशपर्य्यायात्ययस्य पृथग् ग्रहणात् प्रागभावनिवारणार्थं विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्चार्थग्रहणं, तेन प्रागभावाभिप्रायेण कपाले अघटमित्यादिर्न प्रयोगः, न वा अपदार्थस्य शशशृङ्गादेरभावबोधनाय निःशशशृङ्गमित्यादिः, एषामलीकतयार्थत्वाभावेन तत्प्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धेः इत्युक्तं सिद्धान्तकौमुदीटीकायां तारानाथेन।

(३) यद्यपि कस्यचिदतीतत्वे कस्यचिद्वर्त्तमानत्वेऽपि अतिशीतमिति भवति, तथापि शीत ऋतुप्रध्वंसेऽयं प्रयोग इति विद्यालङ्कारः। अतिशीतं शीतान्यतीतानि ध्वस्तानीत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाला।

भावः (१) स च नात्यन्ताभावः किन्तु शीतादिप्रध्वंसः संसर्गाभाव एव (२)। यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अतिकम्बलमित्यादि। गतोपभोगस्तु (३) विद्यमानस्यैव यौवनादेर्वर्त्तमानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावोऽत्ययश्चेति। चक्रेण युगपद्धेहीति—यौगपद्यम् एककालता, सचक्रं निधेहि, युगपच्चक्रं निधेहीत्यर्थः (४)। सहः सोऽकाले इति सहस्य सः। यौगपद्येष्विति व्यनिर्देशादन्येष्वर्थेष्वपि, तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति अस्य नित्यं वस इत्यत आह यावन्त इत्यादि। अवधारणमियत्तापरिच्छेद, इयदेवेति निश्चय इत्यर्थः (५)। यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः, (६) एवं यावद्भोजनपात्रं ब्राह्मणानामन्न-

(१) अतिक्रम इति—अतीतत्वमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः।

(२) अर्थाभावस्तु सर्व्वथैव क्वचित्प्रदेशे वस्तुनः संसर्गाभावः, न तु वस्तुनः प्रध्वंसः, अतः अत्ययोऽत्र अर्थाभावाद्भिद्यते इति गोयीचन्द्रः।

(३) अत्र तु उपभोगस्य सामयिकात्यन्ताभाव इत्यर्थः। एवञ्च उपभुज्यते अस्मिन्निति उपभोगः उपभोगवर्त्तमानकाल इत्यर्थः। गतश्चासावुपभोगश्चेति कर्म्मधारयः, उपभोगवर्त्तमानकालाभाव इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः। सम्प्रति नोपभोगकालः, किन्तु गत आगमिष्यति वेति कालोपाधेर्ध्वंसः प्रागभावो वेत्यर्थः। यद्वायमुपभोगकालादन्य एवेत्यन्योन्याभाव इत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाला (८८८ सू)।

(४) युगपच्छब्दस्याव्ययत्वेऽपि अगमकत्वात् युगपच्चक्रमिति वाक्ये न समासः, तेन चक्रं युगपन्निधेहि नत्वनेकवारमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः। हे विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदां धारय इत्यर्थ इति दुर्गादासः।

(५) संख्यया परिमाणेन वा अन्यूनानतिरिक्तीकरणमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः।

(६)। श्लोकानामियत्तया प्रणामानामियत्ता विवक्षिता इत्यर्थ इति दुर्गादासः।

यस्व (१) यावद्वृद्धं आनयस्व (२) इत्यादि । अवधारणे किं ? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं, कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारितमित्यर्थः(३) । एवमसादृश्यार्थे वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूताः यथातथमिति, ये ये वृद्धा यथावृद्धं ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति । यथाशक्ति ददातीत्यत्रानुक्रमानतिक्रमयोः पूर्व्वेणैव इति । सादृश्ये तु यथावृद्धास्तथा युवानः (४) । इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादेवेति ज्ञापितम् ।

अव्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह व्यस्याव्यस्य च वो नित्यं स्यात् । स्वःप्रति सायंप्रति सूपप्रति शाकप्रति, स्वर्गादिः स्तोकमित्यर्थः (५) । अल्पत्वे किं ? वृत्तं प्रति द्योतते विद्युत्, वृत्तं लक्ष्यीकृत्य विद्योतते इत्यर्थः ।

एकद्वित्रिचतुरऽक्षशलाकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूतपराजये गम्यमाने परिणा सहैषां नित्यं वः स्यात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि चतुष्परि । एकादिशब्दैरक्ष एवाभिधीयते, द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि एकेनाक्षेण हारितमित्यादिक्रमेणार्थः, तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका

---

(१) यावन्ति भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः ।

(२) यावन्तो वृद्धाः पञ्च वा षड्वा सम्भवन्ति तावदेवानय इति गोयीचन्द्रः ।

(३) संख्यानिश्चयः परिमाणनिश्चयो वा न कृत इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः ।

(४) वृद्धसदृशा युवान इत्यर्थः ।

(५) न सुखप्रति दारिद्रे इति प्रयोगरत्नमाला । दारिद्रे अल्पमपि सुखं नास्तीत्यर्थः । एवम् व्यस्यत्र शाकप्रति—इति तट्टीका ।

नाम द्यूतं, तत्र यदि पञ्च उत्ताना: अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति, अन्यथापाते पातयिता हारयतीति। एवम् अक्षपरि, शलाकापरि—अक्षेण शलाकया वा परिहारितमित्यर्थः। इहाक्षशलाकयोरेकत्वे (१) वर्त्तमानयोरेवायं सः स्वभावात्, न हि स्वभावार्थो निमित्तान्तरमपेक्षते इति।

अनोर्दैर्घ्यसमीपयो:। अनयोर्वर्त्तमानस्यानो: स्याद्यन्तेन सह वो नित्यं स्यात्। अनुयमुनं मथुरा, यमुनेव दीर्घेत्यर्थः। अनुवृक्षं नदी, वृक्षस्य समीपा इत्यर्थः। धर्म्मिवचनस्यानोरनेन सः, सामीप्यधर्म्मवाचिनस्तु पूर्व्वेणैव। यथा अनुवृक्षं, वृक्षस्य सामीप्यमित्यर्थः। अनयो: किं? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, वृक्षं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः।

नाम्नि नदीभिरन्यार्थे। नदीवाचिभि: शब्दै: सहान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य वो नित्यं स्यात् संज्ञायां विषये। उन्मत्तगङ्गं, लोहितगङ्गं(२), शनैर्गङ्गं, तूष्णींगङ्गं—चत्वारि देशनामानि।

---

(१) नतु द्वित्वबहुत्वयोरित्यर्थः। तथाच अक्षाभ्याम् अक्षैः शलाकाभ्यामित्यादि नोदाहर्त्तव्यम् अनयोर्द्वित्वादिनिषेधादिति प्रयोगरत्नमाला (९०२ सू.) अक्षेण परिहारितमित्यर्थकथनेनैतत् सूचितं, अक्षादयः करणतृतीयान्ताः समस्यन्ते इति—इति विद्यालङ्कारः।

(२) अतिवेगवत्तया अनवरतं तीरभूमिभङ्गकारिणीति उन्मत्ता इव गङ्गा यस्मिन्, मृत्तिकादिलोहितयोगात् लोहिनी गङ्गा यस्मिन्निति विग्रह इति प्रयोगरत्नमालाटीका। एतत्तु अर्थकथनमात्रं नतु वाक्यं; तथाच—"नित्यसमासत्वात् वाक्यमेषां न विद्यते" इति गोयीचन्द्रः।

नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् शीघ्रगङ्गो देशः । अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासौ वेन्ना चेति कृष्णवेन्ना (१) ।

तिष्ठद्ग्वाद्याः । तिष्ठद्ग्वाद्या वसंज्ञका निपात्यन्ते ।

तिष्ठद्ग्वादिषु तिष्ठद्गु वहद्गु चायतीगवम् ।
खले-संक्रियमाणाभ्यां लूयमानाच्च संस्कृतात् ।
लूनाद्यववुषे पूत पूयमानात् यवस्तथा ।
आयतीपुण्यपापाद्यात् समा अथ समं समात् ।
भूमिः पदातिरित्येतौ सुनिर्दुरपरात् समम् ।
प्ररथं प्रमृगं प्राह्णमपसव्यं प्रदक्षिणम् ।
सम्प्रत्यसम्प्रत्येकान्तं तथापदिशमित्यपि ।
षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवञ्च (२) । खले यवा यस्मिन् काले स कालः खलेयवं, संक्रियमाणयवं लूयमानयवं संस्कृतयवं लूनयवं खलेवुषमित्यादि । पूता यवा यस्मिन् काले स कालः पूतयवं, पूयमानयवम् । आयत्याः समाः संवत्सरा आयतीसमम् । एवं पुण्यसमं

---

(१) वेन्ना नदीविशेष इति सिद्धान्तकौमुद्याम् सुधादिवृत्तिः । तत्त्वबोधिन्यां तारानाथकृतसिद्धान्तकौमुदीटीकायाञ्च कृष्णवेणीति पाठो दृश्यते, काशिकायान्तु कृष्णवेस्रा इति । तर्कवागीशटीकायाः पञ्चसु हस्तलिखितेषु आदर्शपुस्तकेषु गूढ़-प्रकाशिकानामिकायां प्रयोगरत्नमालाटीकायाञ्च (९१० सू) वेन्वा इति पाठो दृश्यते । संक्षिप्तसारे तु घेन्वा इति ।

(२) तिष्ठद्गु प्रदोषो रात्रि र्वा । वहद्गु प्रातःकालो दिवा पूर्व्वाह्णो वा । आयतीगवं प्रदोषः । खलं धान्यादिमर्दनस्थानं, खलेयवं वसन्तः । लूयमानयवं शिशिरः । खलेवुषं हेमन्तः—इति प्रयोगरत्नमाला तट्टीका च (९११ सू) ।

पापसमम् अघसमम्। समत्वं भूमेः समभूमि समंभूमि। एवं समंपदाति समपदाति। पूर्व्वपदार्थप्राधान्य एव वसः, परपदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव। समाः पदातयो यस्मिन् समपदातीति पारायणम्। समशब्दस्य वा सममादेशो निपातनात्, समंभूमि समंपदातीत्यन्ये। समार्थसममिति व्यस्य आभ्यां सह वस इति कश्चित्। शोभनत्वं समस्य सुषमं, निःषमं दुःषमं अपरसमम्। एवं प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं, प्रमृगं प्राह्णमपसव्यं प्रदक्षिणमिति। परपदार्थप्राधान्यात्तु कुप्राद्योर्नित्यमिति ष एव। सम्प्रतिशब्दं पठित्वा असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात्। एकत्वमन्तस्य एकान्तम्। दिशोर्मध्यमपदिशमिति। अस्याकृतिगणत्वात् अप्रदक्षिणमित्यादि(१)। इह यद्‌यत् कार्य्यं लक्षणेन न सिध्यति तत्तत् सर्व्वं निपातनाज्ज्ञेयम्। तिष्ठद्‌ग्वादीनां वादन्यः सो न स्यात्, यथा परमं तिष्ठद्‌गु इत्यादि। वसस्तु स्यादेव, तथाच—"आतिष्ठद्‌गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगव"मिति भट्टिः (२)।

अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्वा वा। आभिमुख्ये वर्त्तमान-

---

(१) अत्राप्रदक्षिणसम्प्रत्योः पृथक्पाठस्त्वेतेषां समासान्तरनिषेधार्थ इति दुर्गादासः। पञ्चसु हस्तलिखितेषु आदर्शपुस्तकेषु संक्षिप्तसारे च अप्रदक्षिणमित्यत्र अपदक्षिणमिति, काशिकायां तारानाथकृतसिद्धान्तकौमुदीटीकायाञ्च अपरदक्षिणमिति पाठो दृश्यते।

(२) भट्टौ ४। १४; तत्र भरतः—"तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावो यस्मिन् स तिष्ठद्गु कालः, रात्रेः प्रथमनाड़िका, तत्र हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाप्य दुह्यन्ते। आयन्ति गोष्ठं गावो यस्मिन् काले स आयतीगवं कालः अर्द्धास्तमितभास्करः, प्रायशस्तत्रैव गवानयनात्" इति।

योरभिप्रत्योर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वी तदन्तेन सह वः स्याद्वा। अभ्यग्नि प्रत्यग्नि, पक्षे अभ्यग्निं प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति, अग्निं लक्ष्यीकृत्य शलभाः पतन्तीत्यर्थः। अत्राग्निर्लक्षणं, तेन पतङ्गानां पातो लक्ष्यते, तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो यथाऽभिप्रतिभ्यां द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यादाभिमुख्यमपि द्योत्यते, अतएव अग्नेरभिमुखमेव पतङ्गाः पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठत इत्यर्थः (१)। आभिमुख्ये किं ? गङ्गामभिवसति (२)। लक्षणद्वेरिति किं ? स्रुघ्नं प्रतिगच्छति, स्रुघ्नान्मथुरास्खलितो दिङ्मोहात् स्रुघ्नमेव निवर्त्तत इत्यर्थः। नात्र लक्षणे द्वी किन्तु ढ इति।

आङ्पर्य्यपवहिरञ्चां प्या। एषां प्यन्तेन सह वः स्याद्वा। आपाटलिपुत्त्रं परित्रिगर्त्तम् अपत्रिगर्त्तं (३) वहिर्ग्रामं प्राग्ग्रामं दृष्टो देवः। पक्षे आ पाटलिपुत्त्रात् परि त्रिगर्त्तेभ्य इत्यादि। वहिरादिसाहचर्य्यादाङादीनां योगे येष्वर्थेषु पी तेष्वर्थेषु (४) एवेह ग्रहणं, तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपधर्म्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादेः प्या इति षः (५)। वहिरङ्गो गुण

(१) तथाच अग्निलक्षकं शलभकर्त्तृकमग्न्यभिमुखं पतनमिति बोधः।

(२) अत्र अभिना लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो द्योत्यते, न त्वाभिमुख्यमिति गोयीचन्द्रः।

(३) अपपरी वर्ज्जनार्थौ इति प्रयोगरत्नमाला। तेन त्रिगर्त्तान् वर्ज्जयित्वा इत्यर्थः। त्रिगर्त्तशब्दो लाहोरसन्निहितदेशविशेषस्य संज्ञा।

(४) तेन अपपरि इत्येतयोर्वर्जनार्थे एव, आङ् इत्यस्य मर्य्यादाभिविध्यो रेवेति बोध्यव्यम्।

(५) एतेनैतत्प्रतिपादितं क्रान्ताद्यर्थव्यतिरिक्तोऽस्य विषय इति गोयीचन्द्रः।

इत्यत्र त्वन्यदार्थप्राधान्यात् हः । वहिरङ्गं प्रागग्राम (१) इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन यसात् ।

पारे मध्ये षा । पारे मध्ये इत्येतयोः षष्ठ्यन्तेन सह वः स्याद्वा । पारेगङ्गं, मध्येकाशि । सूत्रनिर्देशात् स्या अलुक् । पक्षे पारे गङ्गायाः, मध्ये काश्याः । गङ्गापारं, काशीमध्यम् इति तु षीषात् । एके तु अग्रेऽन्तरोर्ग्रहणं कृत्वा अग्रे रामस्य अग्रेरामम्, अन्तःप्रयागस्य अन्तःप्रयागमित्यप्याहुः ।

संख्याया विद्याजन्मैकयोगैः । विद्यया जन्मना वा एको योगो यत्र, तद्वाचिभिः सह संख्यावाचिनो वः स्याद्वा । द्वौ मुनी व्याकरणस्य, द्विमुनि व्याकरणस्य, विद्यया पाणिनिकात्यायनयोर्मुन्योरेको योगः (२) । पूर्व्वदार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विमुनिरागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्यात् हः । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विमुनि शब्दानुशिष्टेः, द्विमुनिरागम इत्याहुः (३) । द्वौ गार्ग्यौ लोकानां द्विगार्ग्यं दशभारद्वाजं (४) द्वयोर्गार्ग्ययोर्दशानां भारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । एके तु अनेकसंख्याया एव वसं विधाय एकमुनिर्भाष्यस्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ।

समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह

---

(१) वहिश्च तदङ्गञ्चेति, प्राक् चासौ ग्रामश्चेति वाक्यम् ।

(२) जनकतासम्बन्धे इत्यर्थः, उभयोरेव व्याकरणजनकत्वात् इति विद्यालङ्कारः ।

(३) शब्दानुशिष्टेर्व्याकरणस्येत्यर्थः ।

(४) भरद्वाजवंशोद्भवानां दशसंख्येत्यर्थः ।

३७९ । शरद्विपाड़यश्चेतोमनोविडुपानद्धिमवद्दिद्दिवनडुद्दिक् चतुर्यत्तदोऽः ।

(शरद्—तदः ५।, अः १।) ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

संख्यावाचिनो वः स्यात् । द्वयोर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं, सप्तगोदावरम् (१) । समाहारे किम् ? एकनदी ।

३७९ । शरत् । शरच्च विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च उपानच्च हिमवांश्च विच्च द्यौश्च अनड्वांश्च दिक् च चत्वारश्च यच्च तच्च तत् तस्मात् । उपशरदमिति—शरदः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसं प्रतिमनसं प्रतिविशम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविदं प्रतिदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम् उपयदम् उपतदम् इति । वे किं ? चतसृणां दिशां समाहारः चतुर्द्दिक्, तथाच—"चतुर्द्दिगीशानवमन्य मानिनी"ति कालिदासः । अन्ये तु पथि-दृश्-उपसत् कियदनसः शरदादौ पठन्ति, अयश्चेतोमनोविड्दिवस्तु नाहुः ।

---

(१) यद्यपि गोदावरी एकैव, तथापि सप्तपदसमभिव्याहारात् तत्पदेन तीर्थावाहनमन्त्रघटितसप्तनद्यो गृह्यन्ते, तीर्थत्वेनाविशेषात्, तेन गङ्गा यमुना गोदावरी सरस्वती नर्म्मदा सिन्धुः कावेरी च इत्यर्थः । अयमव्ययीभावो द्विगोर्बाधकः विशेषत्वात् । ननु पञ्चनदमित्यत्र द्विगुसमासकरणे कोदोषः ? उच्यते—समाहारद्विगौ क्लीवत्वात् स्वमोरेव अम्भावः स्यात्, अव्ययीभावे तु पञ्चमीभिन्नसर्व्वविभक्ते रम्भाव इति । अतएव सप्तगोदावरं स्नाता इति सप्तम्यन्तादिप्रयोगाभाव एव दोष इत्यर्थः— इति प्रयोगरत्नमालाटीका (९०९)

३८०। **जराया जरस् च।**

(जरायाः ६।, जरस् ।१।, च ।१।)।

उपजरसम्।

३८१। **सरजसोपशुने।** (सरजस-उपशुने १॥)।

निपात्ये।

३८२। **सम्परःप्रत्यनुभ्योऽच्णः।**

(सम्-परस्-प्रति-अनुभ्यः ५।।।, अच्णः ५।)।

समच्चम्।

३८०। जरायाः अः स्याद्वे तस्मिन् जरसादेशश्च। उपजरसमिति—जरायाः समीपमिति वाक्यम्।

३८१। सर। सरजसञ्च उपशुनञ्च ते। रजसा सह सकलमत्ति सरजसं, साकल्ये वः, सहः सोऽकाले इति सहस्य सः। द्वे तु सरजसं पद्ममित्यसाधु। सरजसतामवनैरपां निपातः इति किराते चिन्त्यम्। शुनः समीपम् उपशुनं, श्वयुवमघोनामिति ते निषेधेऽपि वस्योत्वं निपातनात्। सहोपाभ्यामेव नियमात् उपरजः प्रतिश्व इत्यत्र अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि न स्यात्।

३८२। सम्परः। सञ्च परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते तेभ्यः। एभ्यः परादक्ष्णः अः स्याद्वे। समक्षमिति—अक्ष्णोः समीपमिति वाक्यम्। पर इति कृतसान्ताक्षशब्दे परे मनीषादित्वात् परिशब्दस्या-

३८३। अनः। (अनः ५।)।

अनन्तात् अः स्यात् वे। अध्यात्मम्।

३८४। क्लीवाद्वा। (क्लीवात् ५।, वा।१।)।

उपचर्म्मं उपचर्म्म।

दिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणम्। अक्ष्णः परि परोक्षम्, आङ् पर्य्यपवहिरञ्चामित्यादिना वः (१)। अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्षमिति वीप्सायां व इत्याहुः। एके तु अक्ष्णोः परः परोक्षं, पारस्करादित्वात् सुम् इत्याहुः। अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम्, अभिप्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना वः। वीप्सायामित्यन्यः। प्रत्यक्षो घट इति तु इन्द्रियार्थेनाक्षशब्देन प्रादिसात्। अक्ष्णोः समीपमन्वक्षं, सामीप्ये वः।

३८३। अनः। अध्यात्ममिति—आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य अध्यात्मं, कार्थे वः। अत्ये न्वोर्लोपीताविति नलोपे ययोरित्यादिना अलोपः।

३८४। क्लीवात्। क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्याद्वा वे। उपचर्म्ममित्यादि—चर्म्मणः समीपमिति वाक्यं, सामीप्ये वः। एवं प्रत्यहं प्रत्यहः, वीप्सायां वः।

---

(१) अक्ष्णः परमिति विग्रहे * * * निपातनात् परस्योकारादेशः, परोक्षम्। परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्श आद्यचि—इति सिद्धान्तकौमुदी। अक्ष्णः परमिति—अविषय इत्यर्थः, वृत्तिविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपर इति तत्त्वबोधिनी।

३८५ । झप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्व्वा ।

(झप्—गिरेः ५।, वा ।१।) ।

उपसमिधं उपसमित्, उपनदं उपनदि ।

इति वः ।

षट् समासाः ।

३८६ । पथ्यप्पुरः से ।

(पथिन्-अप्-पुरः ५।, से ७।) ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथी, रम्यपथो देशः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं, विमलापं सरः, विष्णुपुरम् ।

---

३८५ । झप् । झप् प्रत्याहारः । झप् च नदी च पौर्णमासी च आग्रहायणी च गिरिश्च तत्तस्मात् । झबन्तान्नद्यादेश्च अः स्याद्वा वे । पुनर्व्वाग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थम् । उपसमिधमित्यादि—समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपदृशदम् उपतड़ितम्, पक्षे उपसमित् इत्यादि । उपनदमित्यादि—नद्यादीनां स्वरूपस्य ग्रहणं, नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि उपगिरम् उपगिरि, "अनुगिरमृतुभिर्वितायमानामिति माघः (१) । इत्यव्ययीभावः ।

३८६ । पथ्यप् । पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् । स

---

(१) शिशुपालवधे ७ । ३, गिरौ ऋतुभिर्वितन्यमानामित्यर्थः ।

३८७। द्व्यन्तर्गेर्योऽपोऽनात्।

(द्वि-अन्तर्-गे: ५।, ई ।१।, अ: १।, अप: ६।, अनात् ५।)।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ई: स्यात्।

द्वीपं अन्तरीपं समीपम्। अनात् किं ? प्रापम्।

३८८। समापानूपौ। (समाप-अनूपौ १॥)।

निपात्यौ। समापो देवयजनं, अनूपो देश:।

इति सामान्यार्थम्, अत: षट्सूदाहरति सखिपथावित्यादि। सखा च पन्थाश्च तौ, रम्य: पन्था यत्र, महांश्चासौ पन्थाश्चेति, दक्षिणस्यां पन्था इत्यर्थे दक्षिणोत्तरादाहौ इति स्था आकारादेश:। चतुर्णां पथां समाहार:, पथ: समीपे, विमला आपो यस्मिन्। विष्णुपुरमिति—विष्णो: पूरिति वाक्यम्। यद्यपि अदन्त: पुरशब्दोऽस्ति तथापि पुरशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम्।

३८७। द्व्यन्त। द्वौ च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात्, न अ: अनस्तस्मात्, ई इति लुप्तप्रोक्तं दम्। द्विशब्दान्त:शब्दौ अनदन्तावेव। अनवर्णान्तेभ्य इति गेर्विशेषणम्। एभ्य इति—द्विशब्दादन्त:शब्दादनवर्णान्ताद्गेरित्यर्थ:। द्वीपमित्यादि—द्विर्गता आपो यत्र इति वाक्यम्। एवम् अन्तर्गता आपो यत्र, सम्यगापो यत्रेति। एषां रूढ़शब्दत्वादेतद्व्युत्पत्तिमात्रम्। एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि। प्रापमिति—प्रगता आपो यत्र इति वाक्यम्। एवं परापमिति।

३८८। समा। निपातौ ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि। समीचीना आपो यत्र, अनुगता आपो यत्रेति

३८९। सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये, ऽन्त्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा।

(सम् तुम् ।१॥, मनः-कामे ७।, अवश्यं ।१।, ल्ये ७।, अन्त्यलोपं २।, सम्-मांसौ १॥, तु ।१।, हित-तते ७, पाक-पचने ७।, वा ।१।)।

सम् तुम्च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्त्यलोपं याति ; सम् हित-ततयोः, मांसः पाक-पचनयो र्वा।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः, सहितः संहितः, सततः सन्ततः, मांस्पाकः मांसपाकः मांस्पचनं मांस-पचनम्।

वाक्यम्। अन्यत्र समीपमन्वीपमिति। अन्ये तु समाङ् पूर्व्वादपः समापमिति साधयन्ति।

३८९। सम्। सम् तुम् इति लुप्तप्रोद्दं, (१) सम् च तुम् च तौ, सौत्रत्वादौलुक्। मनश्च कामश्च तत्तस्मिन्। अन्त्यस्य लोपः अन्त्यलोपस्तम्। सम् च मांसश्च तौ। हितञ्च ततञ्च तत्तस्मिन्। पाकश्च पचनञ्च तत्तस्मिन्। स इत्यनुवर्त्तते। ल्ये तव्यादौ। हित-तते मांसः पाक-पचने इति पदद्वयकरणात् सम्मांसा-वित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हित-ततयोर्मांसः पाकपचन-योरिति। सकाम इत्यादि - सम्यक् कामो यस्य, सम्यङ् मनो

---

(१) सम् इति तुम् इति च लुप्तप्रथमैकवचनं मनःकामाभ्यां यथासंख्य-निरासार्थमिति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः।

३९० ।　धुरोऽनक्षस्याः ।

(धुरः ५।, अनक्षस्य ६।, अः १।) ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

यस्य, रन्तुं मनो यस्य, रन्तुं कामो यस्य इत्यादि वाक्यम् । अवश्य-सेव्य इति—अवश्यं शब्दस्य मयूरव्यंसकादित्वात् व्यान्तेन सह वा यसः । असे तु अवश्यं सेव्य इति । तथाच भट्टवार्त्तिकं—"सम्ब-न्धानुभवोऽवश्यमेषणीयश्च लिङ्गिन" इति । सहित इत्यादि—सम्यक् हितं प्राप्तं येन इति वाक्यम् । सततमित्यादि—सम्यक् ततमिति प्रादिसः (१) । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्य-मित्यत्र नित्यम् । मांसपाक (२) इत्यादि—मांसस्य पाकः, मांसस्य पचनम् इति वाक्यम् । सम्मांसौ त्विति—तुशब्दो भिन्नक्रमार्थ-स्तेन वाशब्दस्य पूर्व्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्यं गिप्रादुरादि-व्यवधानेऽपि (३) । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवश्याङ्गीकर-णीय इत्यादि ।

३९० । धुरो । धुरः अः स्यात् से, न तु अक्षसम्बन्धिन्याः । राजधुरेति—राज्ञो धूरिति वाक्यं, स्त्रीत्वादाप् । अक्षधूरिति—अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयवचक्रसम्बन्धिकाष्ठवि-शेषस्तस्य धूर्भारः । एवं दृढ़धूरक्ष इत्यादि ।

---

(१) अत्रापि सम्यक् ततमस्येति बहुव्रीहिरिति दुर्गादास कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः ।

(२) मांसपाक इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानित्वाच्च विसर्ग इति दुर्गादासः ।

(३) अन्त्यलोपं यातीति शेषः ।

३९१। ऋचः। (ऋचः ५।)।

ऋचः परः अः स्यात् से। अर्द्धर्चम्।

३९२। नञ्बह्वोर्माणवक-चरणे।

(नञ्-बह्वोः ५।, माणवक-चरणे ७।)।

अनृचो माणवकः, बह्वृचः चरणः। अन्यत्र अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम्।

३९३। प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः।

(प्रति-अनु-अवात् ५।, साम-लोम्नः ५।)।

प्रतिसामं प्रतिलोमम्।

३९१। ऋचः। अर्द्धर्चमिति—अर्द्धम् ऋच इति वाक्यम्। सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्त्रः।

३९२। नञ्। नञ् च बहुश्च तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सौत्रत्वात्। माणवकश्च चरणश्च तत्तस्मिन्। नञबहुभ्यां परस्या ऋचः अः स्यात् क्रमात् माणवकचरणयोर्वाच्ययोः (१)। अनृक् सामेति (२) —अकृतसान्तत्वात् वा के अनृक्कं बह्वृक्कमित्यपि।

३९३। प्रत्य। प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात्। एभ्यः पराभ्यामाभ्यामः स्यात् से। प्रतिसाममिति—प्रतिगतं साम इति प्रादिसः, प्रतिगतं साम यस्येति वा हः, साम साम प्रति इति वीप्सायां वा वः। एवं प्रतिलोममिति। एवम् अनुसामम् अनुलोमम् अवसामम् अवलोमम्।

---

(१) माणवको वटुः, चरणं वेदशाखा। (२) साम सूक्तञ्च वेदांशविशेषौ।

३८४ । अक्ष्णोऽचक्षुषि ।

(अक्ष्णः ५।, अचक्षुषि ७।) ।

गवामक्षीव गवाक्षं । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

३८५ । ब्रह्महस्तिराजपल्यात् (१) वर्च्चसः ।

(ब्रह्म—पल्यात् ५।, वर्च्चसः ५।) ।

ब्रह्मवर्च्चसं हस्तिवर्च्चसं राजवर्च्चसं पल्यवर्च्चसम् ।

---

३८४ । अक्ष्णो । अनेत्रार्थादक्ष्णः अः स्यात् से । गवामक्षीव इति (२)—गावो जलानि तेषामक्षीव गवाक्षं पद्मादि, वातायने रूढ़स्तु पुंलिङ्गः (३) । एवं पुष्करमक्षीव पुष्कराक्षं, लवणमक्षीव लवणाक्षं, सर्व्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः । विशालाक्षः पद्माक्ष इति तु हसात् । विप्राक्षीति—विप्रस्य अक्षीति षीषात् ।

३८५ । ब्रह्म । ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पल्यश्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्च्चसः अः स्यात् से । ब्रह्मवर्च्चसमिति—ब्रह्मणो वर्च्च इति वाक्यम् । एवं हस्तिवर्च्चसं राजवर्च्चसं पल्यवर्च्च-

---

(१) "अत्र पराग्येत्यपपाठः । भाष्ये काशिकावृत्तौ कौमुद्याञ्च पल्येत्येव पठितत्वात् । कौमुदीटीकायां तत्त्वबोधिन्यां पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजीति व्याख्यातत्वाच्च । रामतर्कवागीशेनापि पल्येत्येव पठितं व्याख्यातञ्च" इति बृहन्मुग्धबोधम् । संक्षिप्तसारेऽपि पल्येत्येव पाठः । कातन्त्रे तु पराग्येत्येव (१८५सू) ।

(२) सादृश्यविशिष्टे लक्षणाज्ञापनार्थमेव इवशब्दः, न तु समासघटकत्वं तस्य—इति गङ्गाधरः ।

(३) गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची । षष्ठीसमासः—इति तत्त्वबोधिनी ।

३८६ । समवान्धात् तमसः ।

(सम्-अव-अन्धात् ५।, तमसः ५।) ।

सन्तमसम् ।

३८७ । श्वोवसीयस-श्वःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

(श्वोवसीयस—निःश्रेयसम् १।) ।

एते निपात्याः ।

समिति । वर्च्चस्तेजस्तथाच—"तेजःपुरीषयोर्व्वर्च्च" इत्यमरः । "पलमुन्मानमांसयो"रिति रुद्रः । पलमुन्मानमर्हतीति पल्यम्, उन्मानप्रकारेण रक्ष्यं द्रव्यमित्यर्थः । सर्व्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा व्रीहेरवस्थापनं पल्यमित्युक्तम् । यत्र पलालरज्ज्वा व्रीहिं वेष्टयित्वास्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ।

३८६ । सम । एभ्यः परात् तमसः अः स्यात् से । सन्तमसमिति—सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिसः । एवम् अवहीनं तमः अवतमसम् । अन्धयतीति अन्धम्, अन्धस्य टक्चये—अस्मात् पचादित्वादन्, अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसमिति यः (१) ।

३८७ । श्वो । निपातो ह्यर्थविशेषे, तेन श्वोनिभ्यां श्रेयसः श्वसो वसीयश्च शुभे वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते । वसुमत्शब्दादीयसु, लुङ्मद्वहिनामिति मतोर्लुक्, ओमंश्चेति डित्त्वादुकारलोपे वसीयःशब्दः शक्त्या श्रेय आह । श्वोऽनागतेऽह्नि वसीयः

---

(१) यत् तमः अन्धं करोति तदुच्यते । * * * अदन्त तमसशब्देन सन्तमसादिसिद्धौ लक्षणमिदं सन्तम इत्यादिरूपनिवृत्त्यर्थम्—इति गोयीचन्द्रः (३३१सू) । ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेवतमसन्तमः । विष्वक् सन्तमसम्—इत्यमरः ।

३९८ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

(तप्त-अनु-अवात् ५।, रहसः ५।) ।

तप्तरहसम् ।

३९९ । प्रत्युरसानुगवे । (प्रत्युरस-अनुगवे १॥) ।

एते निपात्ये ।

श्वोवसीयसम् (१) । एवं प्रशस्यशब्दादीयसुः श्रेयः, श्वःश्रेयसं निःश्रेयसम् (२) उभयत्र मयूरव्यंसकादित्वात् सः । यद्यपि श्वः-शब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयःश्रेयशब्दौ श्रेयोऽर्थौ तथाप्युज्झितावयवार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चितं श्रेयो निः-श्रेयसमिति प्रादिसः ।

३९८ । तप्त । एभ्यः परात् रहसः अः स्यात् से । तप्तरहसमिति—तप्तमिव तप्तं, तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम् । अकथ्यं यद्भवेत् वाक्यं तत् तप्तरहसं विदुः इति (३) । एवम् अनुगतं रहः अनुरहसम् । अवकलितं रहः अवरहसमिति प्रादिसः (४) ।

३९९ । प्रत्यु । उरसि प्रतिवर्त्तते प्रत्युरसं, (५) स्यर्थे वः ।

(१) श्वोवसीयसम् कल्याणमित्यर्थ इति कातन्त्रे (३८७ सू) तन्मते अवसीयस् शब्दः ।

(२) श्वश्रेयसं कल्याणम् । निःश्रेयसं निर्व्वाणमिति कातन्त्रे (३८८ सू) ।

(३) अथवा—"परेणानधिगम्यं हि यद्रहो वह्निततप्तवत् ।
तप्तञ्च तद्रहश्चेति तत्तप्तरहसं विदुः ॥" इति प्रौढ़मनोरमा ।

(४) अवहीनं रह इति प्रादिसमासः, अथवा अवहीनं निन्दितं रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः—इति गोयीचन्द्रः । तत्त्वबोधिन्यामप्येवमेव । अवगतं रह इति दुर्गादास-कार्त्तिकेयौ ।

(५) प्रत्युरस लोम इति कातन्त्रे (३९० सू) ।

४०० । **गेरध्वनः ।** (गेः ५।, अध्वनः ५।) ।

प्राध्वो रथः ।

४०१ । **पाण्डूदकक्रष्टात् भूमेः ।**

पाण्डु-उदक्-क्रष्टात् ५।, भूमेः ५।) ।

पाण्डुभूमो देशः ।

गवामनुदीर्घम् अनुगवं शकटम्(१) अनोर्दैर्घ्यसामीप्ययोरित्यादिना वः । अन्यत्र उरः उरः प्रति प्रत्युरः, वीप्सायां वः । गवां पश्चात् अनुगु, पश्चादर्थे वः ।

४०० । गेः परादध्वनः अः स्यात् से । प्राध्व इति—प्रगतोऽध्वानमिति वाक्यं, कुप्रादयोनित्यमिति सः । प्रगतोऽध्वा येन इति वा हः ।

४०१ । पाण्डू । एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डूभूम इति—पाण्डुर्भूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् । एवं पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा । उदीची भूमिरस्यां नगर्याम्, उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा । क्रष्टा भूमिर्यस्यां नगर्यां क्रष्टा चासौ भूमिश्चेति वा क्रष्टभूमेति । क्रष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् (२) ।

---

(१) गौरिव शकटमपि दीर्घमित्यर्थ इति गोयीचन्द्रः ।

(२) पाणिनीयवार्त्तिके काशिकायां संक्षिप्तसारे हृहन्मुग्धबोधे च कृष्ण इति पाठो दृश्यते । तथाच—

कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।
गोदावर्य्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥ इति काशिका ।

कातन्त्रे तु क्रष्टेति पाठः (३८३ सू) ।

४०२ । **सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।**

(सङ्ख्यायाः ५।, नदी-गोदावरीभ्याम् ५॥, च ।१।) ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०३ । **निसः शतो डः ।**

(निसः ५।, शतः ५।, डः १।) ॥

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

---

४०२ । संख्याया । संख्यायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्चनदमित्यादि—पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरम् । चकारात् द्वे भूमी यत्रेति ।

४०३ । निसः । निसः परात् शदन्ताड्डः स्यात् से । निस्त्रिंश इति—निर्गता त्रिंशत इति वाक्यं (१), क्रान्तादौ निरादेः प्या इति षः । अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सामान्य एवेत्याहुः । एवं निश्चत्वारिंशः निष्पञ्चाशः । शत इति किं ? निःषष्टिः निःसप्ततिः इत्यादि ।

गोष्टश्वाद्या । गोष्ठश्वाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्वः (२) पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं, पौषः (३) । द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषं,

---

(१) निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य, निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्ग इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) एतेन सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन षष्ठीतत्पुरुषे गोश्वा इत्येव इति तत्त्वबोधिनी ।

(३) द्वन्द्वे न भवति, पुरुषस्य आयुश्च पुरुषायुषी इति काशिका (५।४।७७) समासान्तरे न भवतीति गोयीचन्द्रः (२७५ सू.) ।

४०४। सूत्सुरभिपूते र्गन्धादिर्वातूपमानात्।

(सु-उत्-सुरभि-पूतेः ५।, गन्धात् ५।, इः १।, वा ।१।, तु ।१।, उपमानात् ५।) ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः।

त्रीणि आयूंषि समाहृतानि त्र्यायुषं, समाहारे गः (१)। द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः, प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः। क्रियया सह सामानाधिकरण्यात् द्वित्रिशब्दात् सुच्, तयोस्तावतीशब्देन मयूरव्यंसकादित्वात् सः (२)। एषां विशेषार्थविशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वा, पुरुषस्य आयुश्च पुरुषायुषी, द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः द्व्यायुस्त्र्यायुर्द्विस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात्।

४०४। सूत्। सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्च तत्तस्मात्। एभ्यः परात्गन्धात् इः स्यादुपमानात्तु वा। सुगन्धिरिति—शोभनो गन्धोऽस्येति वाक्यम्। एवम् उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः, सुरभिर्गन्धोऽस्य सुरभिगन्धिः, पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धिः। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि इ एवास्य विषयः। अत्र यदा समवायसम्बन्धेन (३)

---

(१) अद्विगौ तु द्वयोरायुः द्व्यायुः—इति गोयीचन्द्रः (२८२ सू)।

(२) तावतीशब्देन तु यावत्यपेक्षेण द्रव्यवृत्तिना संख्याशब्दस्य सामानाधिकरण्याभावात् विशेषणसमासो न भवतीत्यत आह—मयूरव्यंसकादित्वादिति—इति गोयीचन्द्रः।

(३) नतु संयोगसम्बन्धेन इत्यर्थः। अतएव परगन्धेन गन्धवांश्चेन्न स्यादिति कार्त्तिकेयः। "गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति पाणिनीयवार्त्तिकम्

(५।४।१३५)। "एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलं च। सुगन्धिर्वायुः। नेह—शोभना गन्धा गन्धद्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिक" इति सिद्धान्तकौमुदी। "एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं नतु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः। अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः। वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान् इयमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्रा इति दर्शनात्।

गन्धस्तु सौरभे न्त्ये गन्धके गर्व्वलेशयोः।

स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः॥ इति कोषाच्च।

एतेन 'मही‌भृतः पुष्पसुगन्धिराददे', 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ' इत्यादि व्याख्यातम्। केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य नेत्याहुः। तथाच भट्टिः—'आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध' इति। व्याख्यातञ्च जयमङ्गलायां—गन्धस्येति इकारः समासान्तो न, गन्धस्यैत्वे तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा—इति। अतएव 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ' इत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटं वृत्तिकृतोक्तम्"—इति प्रौढ़मनोरमा। संक्षिप्तसारमतेऽपि गुणवाचिनो गन्धादेव इ प्रत्ययः नतु द्रव्यवाचिनः। तन्मते आघ्रायीत्यादि भट्टिप्रयोगे गन्धशब्दस्य द्रव्यवाचित्वात् न इः। तथाच—पृथिव्या एव गन्धवतीत्वात् न गन्धवहो गन्धवान् भवति, किन्त्वरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् संयुक्तसमवायेन सुगन्ध इति विशेषणं, तस्मादयं गन्धशब्दोऽरविन्दमाचष्टे। माघे तु 'भग्नबालसहकारसुगन्धौ मधुनि' इति गुणवाच्येव गन्धशब्दः, सहकारद्रवसंक्रमणात् मधु गुणवत्। तथाच भट्टवार्त्तिकं—'तिलाश्चम्पकसम्पर्कात् प्राप्नुवन्त्यधिवासताम्। रसालगन्धास्तद्रूव्यं सर्व्वे सांक्रामिका गुणाः'। पवने तु गन्धसंक्रान्तिर्नास्ति तस्यापार्थिवत्वात्। ये तु वैशेषिकादयो गुणसंक्रान्तिं न मन्यन्ते, तन्मते भग्नबालसहकारसुगन्ध इति भवति; अतएव गन्धादेति चान्द्राः—इति गोयीचन्द्रः (४६३ सू)। आघ्रायीति भट्टौ २।१०; अत्र भरतः—इत्सुरभीत्यादौ समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणम्, अत्र तु परम्परया गन्धसम्बन्धाच्च इ प्रत्ययः। सुगन्धिरिति पाठे विकारसंघेत्यादिना सुगन्धशब्दात् स्वार्थे ञिणः। कचित्तु समवायाध्याहारात् सुगन्धिः समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः। अगन्धादेर्वा इति कालापा" इति। मल्लिनाथमते गजदानसुगन्धिना, वकुरयुक्कदगुच्छसुगन्धयः (माघे ६।५०), अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा (नैषधे) इत्यादयः प्रयोगाः कवीनां निरङ्कुशत्वात् सोढ़व्या इति। (रघौ ४।४५ श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या)।

४०५ । नाच्चीयां स्वतेः सख्यादेरः ।

(न ।१।, अर्चायां ७।, सु-अतेः ५।, सख्यादेः ५।, अः १।) ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् ।

शोभनो राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा ।

अर्चायां किं ? गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

गन्धो वर्त्तते तदेकारस्तथाच—"आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्ध" इति भट्टिः । कस्तूरिकामृगविमर्द्दसुगन्धिरिति माघे उपमानविवक्षयेति । पद्मगन्धिरिति—पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम् । एभ्यः किं ? दुर्गन्धः ।

भृतित्यादेर्मासादिकः । भृतिर्वेतनं, तत्र विहितो यस्यस्तदन्तादेर्मासादिकः स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः, पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । एवं दशकमासिक इत्यादि । अस्यापि ह एव विषयः ।

४०५ । नार्चायाम् । सुश्च अतिश्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य स तस्मात् । सख्यादेरिति—सख्यह्नोरात्र इत्याद्यारभ्य (८) सूत्रे येभ्योऽकारो विहित स्तेभ्यः पूजार्थस्वतिभ्यां परेभ्यो न अः स्यात् । सुराजा, अतिराजा—कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । सख्यादेः किं ? शोभनं सक्थि यस्य सुसक्थः, अत्यक्षो विप्रः । स्वतेः किं ? परमराजः । अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्यां परस्याः संख्याया डोऽपि न स्यात् ; सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः ।

---

(८) गेरध्वन इति पर्य्यन्तेषु—इति दुर्गादास-गङ्गाधरौ ।

४०६। **किमः क्षेपे।** (किमः ५।, क्षेपे ७।)।

किंराजा।

४०७। **नञोऽह्वे।** (नञः ५।, अ-ह्व-वे ७।)।

नञः परात् सख्यादेरो न स्यात्, न तु ह्व-वयोः।

असखा। ह्व-वे तु अनपं सरः, अधुरम्।

४०८। **पथो वा।** (पथः ५।, वा ।१।)।

अपथं अपन्थाः। ह्व-वे तु अपथो देशः, अपथम्।

५०६। किमः। क्षेपो निन्दा, तस्यां वर्त्तमानात् किमः सख्यादेरो न स्यात्। किंराजा, कुत्सितो राजेत्यर्थः। एवं निन्दिता धूः यस्य तत् किंधूः शकटम्। क्षेपे किं ? केषां राजा किंराजः।

४०७। नञो। ह्वश्च वश्च तत्, न तत् तस्मिन्। ह्वभिन्ने से नञः परात् सख्यादेरो न स्यात्। असखेति—न सखा इति वाक्यम्। "नञः" इत्यनेन षसः। यद्यपि नञ इत्यनेनैव सिध्यति, तथापि नञः स्याद्यन्तेन सह ह्व-वस-ज्ञापनार्थमह्व इत्युक्तम्। अनपं सर इति—न सन्त्यापो यस्मिन् सरसीति वाक्यम्। अधुरमिति—धुरोऽभाव इति वाक्यम्।

४०८। पथो। ह्वभिन्ने से नञः परात् पथः अः न स्याद्वा। अपथमिति—न पन्था इति वाक्यम्। व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीवत्वम्। पक्षे अपन्था इति। अपथो देश इत्यादि—नास्ति पन्था यस्मिन् देशे, पथोऽभाव इति वाक्यम्।

४०९ । **कत् क्वच्त्रिरथवदे ।**

(कत् ।१।, कु ।१।, अच्-त्रि-रथ-वदे ७।) ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे ।

कदन्नं कत्त्रयः ।

४१० । **काऽक्षे ।** (का ।१।, अक्षे ७।) ।

काक्षम् ।

---

४०९ । कत् । अच्च त्रिश्च रथश्च वदश्च तत्तस्मिन् । कदन्नमिति—कुत्सितमन्नमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । एवं कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः, कुत्सितो रथः कद्रथः । कद्वद इति—वदतीति वदः, पचाद्यन् । एष्विति किं ? कुब्राह्मणः । अस्य सूत्रस्य यस एवाभिधानात् कुत्सितो रथो यस्येत्यादौ न स्यात्(१) ।

जातौ तृणे । तृणशब्दे परे जातौ वाच्यायां कोः कत् स्यात् । कत्तृणं नाम जातिः । अजातौ कुत्सितानि तृणानि ।

४१० । का । अक्षशब्दे परे कोः काः स्यात् । काक्षमिति—अक्षमिन्द्रियं, कुत्सितमक्षमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । अक्ष इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात् कुत्सिते अक्षिणी यस्य काक्षो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ।

---

(१) पापकुत्सेषदर्थे कु इत्यमरोक्तस्य अव्ययकुशब्दस्यैवात्र ग्रहणं नतु पृथ्वीवाचकस्य, तेन कोः पृथिव्या उत्थितः कूत्थित इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः ।

४११ । पथिपुरुषे वा ।

(पथि-पुरुषे ७।, वा ।१।) ।

कापथं कुपथं, कापुरुषः कुपुरुषः ।

---

४११ । पथि । पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कोः काः स्यात् वा पथिपुरुषयोः परयोः । कापथमिति—कुत्सितः पन्था इत्यर्थः, व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीवत्वम् (१) । एवं कुपथमिति ।

---

(१) अत्र सर्व्वेषु प्रचलितेषु मुद्रितमुग्धबोधपुस्तकेषु मूले कापथ इति पुंलिङ्ग-पाठो दृश्यते । स च न तर्कवागीशसम्मतः "व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीवत्वम्" इत्युक्तत्वात् । कार्त्तिकेयोऽपि तर्कवागीशमतमनुसृतवान् । दुर्गादासगङ्गाधर-मते तु पुंलिङ्गपाठः । अत्र पुंस्त्वं न पाणिनीयवार्त्तिकसम्मतम्, "पथः संख्या-व्ययादेः" इति वार्त्तिके क्लीवत्वस्योक्तत्वात् । सिद्धान्तकौमुद्यामपि क्लीवलिङ्गपाठो दृश्यते । पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वमिति तत्र तत्त्वबोधिनी । संक्षिप्त-सारेऽपि "कुत्सितः पन्थाः कापथम् । कुपथमित्यसाधुः" इत्युक्तं (२४६ सू) । संख्याव्ययात् पथ इति नपुंसकत्वम् । कुपथमित्यसाधुरिति—पथिशब्देन समासे नित्यं कादेशः । पथिशब्दसमानार्थेन पथशब्देनापि क्लीवत्वाभाव इत्यभिप्राय इति गोयीचन्द्रः । 'व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः' इत्यमरः, 'व्यध्वो विपथ कापथा'विति रभसश्च, इत्युभयत्रापि पुंलिङ्गपाठो दृश्यते । "पथिन् शब्देन समासे संख्यादीत्यनेन नपुंसकत्वमित्यतः अदन्तपथशब्देन समासः । गतिः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषः"—इत्यमरटीकायां रघुनाथः । प्रौढ़मनोरमापि अमरवचने क्लीवत्वापत्तिनिरासाय अदन्तपथशब्देन समासमुक्त्वा "न चैवं विपथ-सिद्धावपि कापथो न स्यात्, कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईषदर्थे च तत्-सम्भवात्, कुत्सायामर्थतः पर्य्यवसानात्" इत्यप्याह । भरतस्तु—कुत्सितः पन्थाः कापथः पथ्यपपुर इति अः । यद्यपि पथः संख्याव्ययात् पर इति क्लीवत्वमुक्तं तथापि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् विपथ कापथौ पुंस्यपि" इत्याह । प्रौढ़मनोरमा टीकायां हरिदीक्षितोऽप्येवमाह । अत्रैवं समाधीयते—भरतमते विपथकापथौ पुंस्यपीत्यपिकारात् क्लीवत्वमप्यायाति । अमरे यत् कापथ इति निर्द्देशस्तददन्त-पथशब्देनापि सिध्यति । तर्कवागीशेनापि तदङ्गीकृतम् । एवं सति पाणिनीय

४१२ । **कोरीषदर्थे** । (कोः ६।, ईषदर्थे ७।) ।

ईषज्जलं काजलम् ।

४१३ । **कत्कवौ चाग्न्युष्णे** ।

(कत्-कवौ १॥, च ।१।, अग्नि-उष्णे ७।) ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कोष्णम् ।

कापथ इति तु ईषदर्थे अकारान्तेन पथशब्देन । परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुष इति—कुत्सितः पुरुष इत्यर्थः । ईषदर्थे कोः पुरुषशब्दे परे वा कादेश इति भागवृत्तिः, तन्मते ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ।

४१२ । कोः । पुनः कुग्रहणं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तनार्थम्, अत आह काजलमिति । एवम् ईषल्लवणं काललवणम्, ईषद्वादो यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नम्, ईषदम्लं काम्लम्, ईषदाकारो यस्य स काकार इत्यादौ तु अनेनाचि कदादेशो बाध्यते, अपेक्षितविधित्वात् परत्वाच्च(१) । तथाच भारविः—देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा । काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वनि (२) ।

४१३ । कत् । ईषदर्थे कोः कत्-कव-काः स्युरग्न्युष्णयोः

वार्त्तिक-सिद्धान्तकौमुदी संक्षिप्तसाराणामसन्दिग्धमतमनुसृत्य तर्कवागीशटीकानुयायिन्यस्मिन् मुग्धबोधे कापथमिति क्लीवलिङ्गनिर्द्देशमेव युक्तमुत्पश्याम इति ।

(१) कोरीषदर्थे इत्यनेन यत् कादेशविधानं तदवश्यमीषदर्थमपेक्षते, तस्मिन्नर्थ एव तद्विधानादित्यपेक्षितविधित्वम् । परत्वादिति—विप्रतिषेधे परं कार्य्यमिति न्यायेन कोरीषदर्थे इत्यस्य परवर्त्तित्वादित्यर्थः

(२) किराते १५।२५ ।

४१४ । ज्योति र्जनपद रात्रि नाभि बन्धु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणी ब्रह्मचारि तीर्थ पत्नी पक्षे समानः सः ।

(ज्योतिः—पक्षे ७।, समानः १।, सः १।) ।

समानं ज्योति र्यस्यासौ—सज्योतिः ।

परयोः । कदग्निरिति—परे तु अग्निशब्दे परे का कवादेशौ नाहुः । कदुष्णमिति—अनीषदर्थेऽपि उष्णशब्दे परे कोः कत्-कव-कादेशा इत्यन्ये ।

४१४ । ज्योतिः । एषु चतुर्द्दशसु परेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिरिति—समानञ्च तत् ज्योतिश्चेति वाक्यम्, एकादीनाञ्च इति यसः । एवं सजनपदः सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणी । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं यद्व्रतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी, तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः । (१) समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य एकगुरुः, समानतीर्थशब्दात् तत्र वासिनीत्यर्थे ण्यत्र त्ये समानस्य सः (२) । समानः पतिरस्याः सपत्नी, ईपि पतिशब्दस्य पत्नादेशे समानस्य सः । समानः पक्षः

---

(१) एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिण इत्यमरः ।

(१) निर्यकारे तीर्थे न स्यात्, तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि येषां ते समानतीर्था इति—इति दुर्गादास-कार्त्तिकेय-गङ्गाधराः ।

४१५ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म्म जातीयोदर्य्ये वा ।

(रूप—उदर्य्ये ७।, वा ।१।) ।

सरूपः समानरूपः ।

इति स-पादः ।

सहायः सपक्षः । परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणीति पञ्च नाहुः । अन्ये तु पिण्डभिन्नान्नाहुः (२) सेतुशब्दश्चाहुः ।

३१५ । रूप । एषु दशसु समानस्य सः स्याद्वा । सरूप इति—समानं रूपं यस्येति वाक्यम् । एवं सनामा सगोत्रः सस्थानः सवर्णः सवयाः सवचनः सधर्म्मा, समानः प्रकारः सजातीयः, समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्य्यः । पक्षे समानरूप इत्यादि । परे तु उदर्य्यभिन्नेष्वपि नित्यमाहुः । धर्म्मोदर्य्यभिन्नेषु वेति चान्द्राः ।

अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घंः । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घंः स्यात् कर्णशब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः । द्वौ गुणौ यस्य स द्विगुणः, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः, गुणशब्दोऽत्रावयवार्थः । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः द्व्यङ्गुलं, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्व्यङ्गुलाकर्णः । इह चिह्नशब्देन पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्राकारादि

---

(२) पिण्डव्यतिरिक्तान् अपरान् गन्धादीन् चतुरो नाहुः । (४८० सू) ।

यत् क्रियते तस्यैव ग्रहणं, तेन शोभनकर्णः महाकर्ण इत्यादौ न स्यात् । रिष्टादेस्तु रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा —

रिष्ट-स्वस्तिक-पञ्चाष्ट च्छिन्न-च्छिद्राणि च स्रुवः ।
भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्ट शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य घैः स्यात् वसुशब्दे परे । विश्वं वस्वस्य विश्वावसुः ।

अपील्वादेरिको वहे । पील्वादिभिन्नस्येगन्तस्य घैः स्यात् वहशब्दे परे । वहतीति वहः, पचाद्यन्, कपिं वहतीति कपीवहं मुनीवहं शमीवहम् (१) । पील्वादेस्तु पीलुवहं चारुवहमित्यादि । इकः किं ? गन्धवहः ।

गेः काशे । इगन्तस्य गेः काशशब्दे परे घैः स्यात् । निकाशते इति पचाद्यन्, नीकाशः अनूकाशः । इकः किं ? प्रकाशः ।

गेर्घञामनुष्ये बहुलम् । गेर्घैः स्यात् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये वाच्ये । बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गः वीमार्गः नीक्लेदः नीहारः नीशारः नीवारः, वृतौ प्राकारः, गृहभेदे प्रासाद इत्यादौ नित्यम् । अन्यत्र प्रकारः प्रसादः । प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकारः प्रतीरोधः नीकारः अतीसारः परीहासः, पक्षे प्रतिवेश इत्यादौ विकल्पः । प्रवेशः प्रहारः विसारः परिवेशः इत्यादौ निषेधः (२) ।

---

(१) एषूदाहरणेषु "लोकाश्रयत्वात् क्लीवत्वं वाच्यम्" इति गोयीचन्द्रः ।

(२) नीक्लेदः—निक्लिद्यतीति कर्त्तरि घञ् । अपामार्गः—अपमृजन्त्यनेन इति करणे घञ्, आपाङ् इति ख्यात ओषधिविशेषः । नीहारो हिमः ।

पूर्व्वं मुखमस्य पूर्व्वामुखः पश्चिमामुख उत्तरामुखः दक्षिणामुखः इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि । अमनुष्ये किं ? निषादश्चाण्डालः ।

क्विबन्तरुचादौ कस्य च । गेः कस्य (१) च क्विबन्तरुचादौ परे घः स्यात् । अभीरुक् नीवृत् प्रावृट् परीतत् उपानत् । कस्य— मर्म्माावित् मृगावित् (२) । गिकयोः किं ? तिग्मा रुग् यस्य स तिग्मरुक् (३) ।

तुरादेः सहि वा तु वेरुद्दधयोः । तुरादे घः स्यात् सहि,

नीशारः प्रावरणम् । नीवारो धान्यविशेषः । प्राकारो वृतावित्ति—वेष्टने वाच्ये । गृहभेदे प्रासाद इति—देवानां भूभुजाञ्च गृहविशेषः । प्रक्रियते इति कर्म्मणि घञ्, प्रसीदन्ति अत्र इत्यधिकरणे घञ् । अन्यत्र प्रकारः प्रसाद इति— प्रकारो विशेषः, प्रसाद स्तुष्ट्या दानम् । प्रतीवेशः—प्रतिविशतीति कर्त्तरि घञ् । प्रतीकारः—प्रतिकरणमिति भावे घञ्, अथवा प्रतिकुर्व्वन्त्यनेन इति करणे । प्रतीहारः—प्रतिहरन्ति ज्ञापयन्ति तेनेति प्रतीहारो द्वाःस्थः । नीकारः— निकरणमिति कॄ ग विक्षेपे इत्यस्मात् भावे घञ् । अतीसारः—अतिसरणमिति सृ गतौ इत्यस्मात् भावे घञ् । परिहसनं परिहासो, भावे घञ् । विसरतीति विसारो मत्स्यः—इति गोयीचन्द्रः (२१३ सू)

(१) कस्य कारकस्य ।

(२) अभिरोचते इति अभिपूर्व्वात् रुच ङ ल्ट दीप्तावित्यस्मात् कर्त्तरि क्विप्, नित्यं कुप्राद्योरिति समासः । निवर्त्तते इति नीवृत्, निपूर्व्वात् वृत ङ ॡ वर्त्तने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्विप् । प्रवर्षतीति प्रावृट् प्रपूर्व्वात् वृषु सेचने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्विप् । परितनोतीति परीतत्, यम मन तन इत्यादिना नकारलोपः, स्वस्य तनपितीति तन् । उपानत् नह्यौ ञ बन्धे क्विप्, नहोधङ्भौ इति धङ् । मर्म्मावित्— मर्म्म विध्यतीति व्यध्यौ ताड़े इत्यस्मात् कारकपूर्व्वात् क्विप्, यहस्वपाद्योरिति जिः । एवं मृगावित् व्याधः ।

(३) नात्र उपसर्गपूर्व्वस्य कारकपूर्व्वस्य वा रुचेः क्विबन्तता ।

वेस्तु रुहधयोर्वा। तुरः वेगस्तं सहते, ढाङ्जवद्वसह इति विण्, तुराषाट्। एवम् ऋतीषाट् जलाषाट् इत्यादि। विरोहति क्विप्, वीरुहो धङ् क्वौ, वीरुत् विरुत्। रुधधोः क्विपीत्यन्ये। विवधतीति पचाद्यन्, वीवधः विवध इति।

शुनो दन्तादौ। दन्तादौ परे शुनो घं: स्यात्। शुनो दन्तः श्वादन्तः श्वादंष्ट्रा।

दन्तादिर्यथा—

दन्त दंष्ट्रा कर्ण कुज (१) पद पुच्छाः षडीरिताः।

वराहशब्दोऽप्यत्र, एतेन श्वावराहाविति कश्चित्।

पदपुच्छयोर्व्वेति चान्द्राः, तन्मते श्वपदः श्वपुच्छ इत्यपि।

चितेः के। अक्तसान्तादित्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य घंः स्यात्। एका चितिर्यस्य एकचितीकः।

कोटरकिंशुलुकाद्यो र्वनगिर्य्यो र्नाम्नि। कोटरादेर्वनशब्दे परे, किंशुलुकादेर्गिरिशब्दे परे घंः स्यान्नाम्नि। कोटराणां वनं कोटरावणम्।

कोटरादिर्यथा—कोटर शारिक सिध्रक पुरगा मिश्र इति पञ्चेह प्रोक्ताः। किंशुलुकानां गिरिः किंशुलुकागिरिः। किंशुलुकाञ्जनभञ्जनलोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ताः। नाम्नि किं? कोटरवनं भञ्जनगिरिः।

विश्वस्य मित्रनरयोः। विश्वस्यानयोर्घंः स्यान्नाम्नि।

---

(१) कुज इत्यत्र संक्षिप्तसारे कूर्द्द इति (२१० सू) काशिकायां कुन्द इति (६।३।२७) पाठभेदो दृश्यते।

विश्वामित्रो नाम ऋषिः, विश्वानरो नाम कश्चित् ।

नाम्नि किं ? विश्वं मित्रं यस्य विश्वमित्रो विप्रः, विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा ।

अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो घः स्यात् वक्रादौ नाम्नि । अष्ट वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः, अष्टापदं सुवर्णमित्यादि । नाम्नि किम् ? अष्टवक्रो वृक्षः ।

गोकपालयोर्युक्तहविषोः । गोशब्दे परे युक्ते वाच्ये, कपाल-शब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो घः स्यात् । अष्टभिर्गोभिर्युक्तम् अष्टागवं शकटम्, अष्टसु कपालेषु संस्कृतं अष्टाकपालं हविः, उभयत्र तार्थे गः । युक्तहविषोः किम् ? अष्टकपालं विप्रस्य, समाहारे गः ।

इष्टकादेश्चितादौ स्वः । इष्टकादेः स्वः स्यात् चितादौ परे । इष्टकाभिश्चितम् इष्टकचितम्, इषीकायास्तूलं इषीकतूलं, मालां भर्त्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्तस्यापि (१) । पक्वेष्टकचितं मुञ्जेषीकतूलं, मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डी ।

आबीपोर्नाम्नि बहुलम् । आबीपोर्बहुलं स्वः स्यात् नाम्नि । बहुलञ्च क्वचित् नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिद-पूर्व्वविधिः ।

यदुक्तं—

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च विभाषोक्तविधिः क्वचित् ।
अपूर्व्वस्य विधानञ्च बहुलं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥

---

(१) पदान्तरपूर्व्वकेष्टकादिशब्दस्यापीत्यर्थः ।

कन्या कुब्जा यस्मिन् देशे कन्यकुब्जो देशः, शिलां वहतीति शिलवहं, शिला प्रस्थोऽस्येति शिलप्रस्थं नगरं, मन्दुरायां जातो मन्दुरजोऽश्वः, रेवती मित्रमस्य रेवतिमित्रः, रोहिण्याः पुत्रो रोहिणिपुत्र इत्यादौ नित्यम् । शिंशपस्थली शिंशपास्थली, प्रमदवनं प्रमदावनं, रेवतीपुत्रः रेवतिपुत्रः, कालीदासः कालिदास इत्यादौ विकल्पः । लोमकाण्डं लोमकाषण्डं नान्दीकरः नान्दीघोषः नान्दीविशाल इत्यादौ निषेधः । कलत्रः सुसूक्ष्मजटकेश इत्यादौ असंज्ञायामपि, बाहुल्यात् ।

अनीबियुवव्यस्य यूतो वा परदे । ईप इयुव-ईदूतो व्यसंज्ञकादन्यस्य ईदूतः स्वः स्याद्वा परदे । ग्रामणीपुत्रः ग्रामणिपुत्रः, धीबन्धूपुत्रः धीबन्धुपुत्रः । अलावूकर्कन्धूदृन्भुफलमित्यत्र दृन्भ्वा एव स्वः न तु पूर्व्वयोः, से तु सर्व्वान्तदस्योत्तरदत्वात् । यदा अलावूश्च कर्कन्धूश्च अलावुकर्कन्ध्वौ, ते च दृन्भूश्च अलावुकर्कन्धुदृन्भ्वः, तासां फलम् अलावुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति तु स्यादेव (१) । ईबादेस्तु गार्गीपुत्रः श्रीकुलं भ्रूकुलं शुक्लीभूतम् ।

भ्रुवः कुंसादावदतौ च । भ्रुवः कुंसादौ परे ऋत् अत् स्वश्च एते बहुलं स्युः । भ्रुवः कुंसो भासनमस्य भृकुंसश्च भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च इति शब्दार्णवः । एवं भ्रुवोः कुटिः भृकुटिः भ्रकुटिः भ्रुकुटिः भ्रूकुटिश्चेति । अन्ये तु स्वाभाव इत्याहुः ।

---

(१) सर्व्वत्रैवोत्तरपदानां सत्त्वादित्यर्थः ।

तथाच—तन्द्री प्रमीला भ्रकुटि भ्रुकुटि भ्रूकुटि: स्त्रियामित्यमर:। कुंस: स्याङ्गासने पुंसि ।

यङ ई: पुत्रपत्यो: षे। ष्यण्ग्गोरनार्षयोरित्यादिना विहितस्य यङ (१) ई: स्यात् पुत्रपत्यो: परयो: षे सति। कारीषगन्ध्याया: पुत्र: कारीषगन्धीपुत्र:, कारीषगन्ध्याया: पति: कारीषगन्धीपति:, एवं वाराहीपुत्र: वाराहीपतिरित्यादि । षे किं ? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स कारीषगन्ध्यापतिर्ग्रामः ।

बन्धौ हे वा तु मातामातृमातृकेषु । यङ ई: स्यात् बन्धौ हे सति, वा तु मातादिषु। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धु:, कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमात: कारीषगन्ध्यामात:, कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामाता, सान्तविधेरनित्यत्वाद्वा क:, कारीषगन्धीमातृक: कारीषगन्ध्यामातृक इति। मातृकशब्दस्य आकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात् मनीषादित्वाद्वा । सर्व्वं सुस्थमिति (२) ।

इति श्रीश्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचिता
सपादस्य टिप्पनी सम्पूर्णा ।

---

(१) २७७ सूत्रस्य टीकायाम् अजादिगणो द्रष्टव्य: ।

(२) समासविधि: साकल्येनोक्त इत्यर्थ: ।

तद्धितः (त) ।

४१६ । बाह्वाद्यतोऽत्राबादेर्गर्गादेर्नड़ादेः पितृष्वस्रादेरेवत्यादेः शेषशिवादेः णि-णेय-णा-णायन-णीय-णिक-णा अपत्ये ।

(बाह्वाद्यतः ५।, अत्राबादेः ५।, गर्गादेः ५।, नड़ादेः ५।, पितृष्वस्रादेः ५।, रेवत्यादेः ५।, शेषशिवादेः ५।, णि—णाः १।॥, अपत्ये ७।) ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

---

४१६ । बाह्वा । बाहुरादिर्यस्य सः बाह्वादिः, स च अच्च तत्तस्मात । अत्रिश्च आप् च तौ अत्रापौ, तावादी यस्य सः अत्राबादिः तस्मात् । गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात् । रेवती आदिर्यस्य स तस्मात् । शिव आदिर्यस्य सः. शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात । पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । णिश्च णेयश्च णाश्च णायनश्च णीयश्च णिकश्च णाश्च ते । एते सप्त दभिन्नेभ्यः (१) सप्तभ्यः क्रमात् स्युरित्यर्थः ।

अपत्य इति—अपतनादपत्यं, यो व्यवहितेन जनितः सोऽप्यपत्यं भवत्येवेति । तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्मात् षष्ठ्यन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनोक्तं

---

(१) बाह्वाद्यतः अत्राबादेरित्यादिभिन्नपदेभ्य इत्यर्थः ।

तथाप्यभिधानात् गर्गनड़ादिभ्यां गोत्रापत्य एव। तत्र किं गोत्रमिति चेत्, अत्रोच्यते—

पौत्रादि गोत्रमेकस्त्यस्तत्र, लुङ् न भवाद्यचि (१)।
तस्मादेवास्त्रियां यूनि, तत्र लुङ्, णायनस्तु वा ॥
वंश्ये जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा।
जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते ॥
वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति।
पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात् कुत्सायां वा युवाऽयुवा (२)॥

---

(१) भवाद्यर्थविहिते अजादितद्धितप्रत्यये विषये इत्यर्थः। भवादिः परत्र स्फुटीभविष्यति।

(२) छात्राणां बोधसौकर्यार्थं तर्कवागीश-न्यायपञ्चाननटीकातः समुद्धृत्य सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायतेऽयं सन्दर्भः।

"पौत्रादि गोत्रम्"—पौत्रादि पौत्राद्यपत्यं गोत्रं गोत्रसंज्ञकम्। "एकस्त्यस्तत्र"—तत्र तस्मिन् गोत्रापत्यार्थे एक एव त्यः अपत्यप्रत्ययः स्यात्, न तु तत्तदपत्यभेदेन प्रत्ययान्तरोत्पत्तिरित्यर्थः।"लुङ् न भवाद्यचि"—भवाद्यर्थविहिते अजादितद्धितप्रत्यये विषये सति तस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुक् न भवतीत्यर्थः। "तस्मादेवास्त्रियां यूनि"—यूनि वाच्ये सति तस्मादपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययान्तरं स्यादिति शेषः। स्त्रियां प्रपौत्र्यां वाच्यायां प्रत्ययान्तरोत्पत्तिर्न भवति। "तत्र लुक्"—तत्र तस्मिन् भवाद्यचि विषये युवार्थप्रत्ययस्य लुक् भवतीति शेषः। "णायनस्तु वा"—भवाद्यचि विषये युवार्थप्रत्यययोः ष्णायन-णायन्योर्लुक् वा स्यात्। "वंश्ये जीवत्यपत्यं तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा"—वंश्ये पित्रादौ जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं प्रपौत्रप्रभृत्यपत्यं युवा युवसंज्ञकं स्यात्। "जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते"—यत्र द्वौ प्रपौत्रौ जातौ तत्र ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् स युवा उच्यते। "वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति"—पित्रादौ ज्येष्ठे भ्रातरि चाविद्यमाने किं स्यात् तत्राह वृद्धतरे इति। अन्यस्मिन् वृद्धतरे सम्बन्धवयोभ्यां ज्येष्ठे सपिण्डे पितृव्यादौ पितामहभ्रातरि वा जीवति सति स प्रपौत्रः वा

आदैजचां यस्य भवेत् तदादिः
प्रागदेश एङित्थमथ त्यदादि ।
वृद्धं तथा गोत्रपरोत्तरं दं
वा नामधेयं प्रणयन्ति वृद्धाः (१) ॥

अस्यायमर्थः—यत् पौत्राद्यपत्यं तद्गोत्रं परिभाष्यते (२)। तस्मिन् विवक्षिते भेदेन (३) अपत्य-त्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते एकस्य इति ।

तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः । तथाच एकस्य त्यस्य तत्तदपत्यार्थबोधकत्वमिति । यथा—गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति ।

विकल्पेन युवसंज्ञो भवतीति शेषः । "पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात्"—पूर्व्वोक्तलक्षणेन यस्य युवसंज्ञा न भवति, तदपि प्रपौत्राद्यपत्यं पूज्ये पूजायां वा युवा स्यात् । वृद्धं वृद्धसंज्ञकं यत्, तदपि विकल्पेन युवसंज्ञं स्यात् । वृद्धसंज्ञान्तु वक्ष्यति । "कुत्सायां वा युवाऽयुवा"—कुत्सायां गम्यमानायां युवा वा विकल्पेन अयुवा भवति ।

(१) तर्कवागीशटीकायाः समुद्धृत्य सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायते वृद्धलक्षणम् । अचां मध्ये आत् ऐच यस्य शब्दस्य आदिः भवेत् तत्, तथा प्रागदेशे प्राच्यदेशाभिधाने एङ् इत्थम्, यस्य शब्दस्य आदिर्भवेदित्यर्थः । अथ त्यदादि त्यदादिगणं, तथा गोत्रपरोत्तरं गोत्रम् अपत्यप्रत्ययः परं येषां, तादृशानि पदानि उत्तराणि उत्तरपदानि यस्य, तादृशं दं पदं वृद्धाः वृद्धं वृद्धसंज्ञकं प्रणयन्ति कथयन्ति । नामधेयं संज्ञाशब्दं वा विकल्पेन वृद्धं प्रणयन्तीति शेषः ।

(२) यद्यपि अपत्यं पुत्र एव रूढ़ं तथापि अपतनादपत्यमिति व्यवस्थया व्यवहितेन जनितेऽपि पौत्रादौ परिभाष्यते । अत्र गङ्गाधरः—यद्यप्यभिधानात् अपत्यशब्दः केवलकन्यापुत्रवाची तथापि न पतति वंशो येन तदपत्यमिति अन्वर्थनिर्द्देशस्तेन अपत्यापत्यमपि अपत्यमुच्यते, अतोऽत्र तात्पर्य्यात् पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ वाच्ये कन्यायाञ्च वाच्यायां एभ्य एते क्रमात् स्युरित्यर्थः ।

(३) प्रतिव्यक्तिभेदेन ।

तस्य गोत्रत्यस्य भवाद्यचि गर्गयस्क इत्यादिना प्राप्तो लुग्न भवतीत्यर्थः । यथा गर्गस्यानन्तरापत्यानां छात्राः गार्गीयाश्छात्राः, एवं यास्कीया वैदीया इत्यादि । भवादीति किं ? गर्ग्येभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किं ? गार्ग्येभ्य आगतः गर्गरूप्य इति ।

गोत्रापत्यस्य ब्वे लोपिनो यूनि ब्वान्तस्य कद्वयोरलुक् । विदानामपत्यं युवा वैदः, विदानामपत्ये युवानौ वैदौ, वैदशब्दात् यूनि वाच्ये ष्णौ कृते ण्यट्क्षत्रियेत्यादिना ष्णोर्लुक् ! कद्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि ब्वे लुग्भवत्येव । यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवानः विदाः, एवम् उर्वा इत्यादि । ननु यून्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रकृतेस्त्यो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि ।

तस्मादेव गोत्रादेव युवत्यो भवतीति नियम्यते, स्त्रियां न भवति । यथा—गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्ग्यः, गार्ग्यस्यानन्तरापत्यं युवा गार्ग्यायणः, एवं वात्स्यायनः । दक्षस्यानन्तरापत्यं दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं प्लाक्षायणः । उपगोरनन्तरापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः, एवं कापटविः । नड़स्यानन्तरापत्यं नाड़ायनः, तस्यापत्यं युवा नाड़ायनिः, एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि ।

तत्रेत्यादि—तत्र भवाद्यचि विषये युव-त्यस्य लुग्भवति । यथा फाण्टाहृतस्यानन्तरापत्यं फाण्टाहृतिस्तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः, सौवीरगोत्रत्वात् फाण्टाहृतिमिमताविति णः, फाण्टाहृतस्य छात्रा इति विवक्षिते णस्य लुकि गोत्रत्यान्तात् ष्णः प्राप्तः, फाण्टाहृताश्छात्राः । एवं भागवित्तस्यानन्तरापत्यं भागवित्तिः,

भागवित्तेरपत्यं युवा भागवित्तिकः, रेवत्यादित्वात् ष्णिकः, तस्य छात्रा भागवित्ता इत्यादि ।

णायनस्तु वेति—णायन्निति नान्तनिर्देशात् ष्णायनणायन्योर्ग्रहणम् । तथाच भवाद्यचि विषये युव-त्यस्यायनो लुग्वा भवति । यथा गार्ग्यायणानां छात्राः गार्ग्यायणीयाः गार्गीयाः, तथा वात्स्यायनीयाः वात्सीयाः, यस्कस्यानन्तरापत्यं यास्कस्तस्यापत्यं युवा, इति तिकादित्वात् णायनिः यास्कायनिः, तस्य छात्रा यास्कायनीया यास्कीया इत्यादि । भवाद्यचि किं ? फाण्टाहृत-रूप्य इत्यादि ।

प्रसङ्गादाह वंश्ये जीवतीति—वंशे भवो वंश्यः पित्रादिः, तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवोच्यते, गर्गे गार्ग्ये गार्ग्ये च जीवति सति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः, नड़ादित्वात् ष्णायनः । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । युवैव न गोत्रमिति ।

असति वंश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् भ्राता स युवोच्यते । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ, तयोः कनीयान् युवा, ज्येष्ठो गार्ग्य एव । ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव ।

वृद्धतरे इत्यादि—सप्तपुरुषावधयो ज्ञातयः सपिण्डाः, तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पितामहभ्रातरि वा वयोधिके जीवति पौत्रादेरपत्यं वा युवा भवति । पितृव्ये पितामह-भ्रातरि वा वयोऽधिके गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । वृद्धतराभावे मृते वा गार्ग्य एव ।

पूज्य इत्यादि—शास्त्रान्तरे परिभाषणादगोत्रं वृद्धं पूजायां वा

युवोच्यते । स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । पूजायामिति किं ? गार्ग्य एव ।

कुत्सायामिति—ये ये युवान उक्तास्ते निन्दायाम् अयुवानो वा भवन्ति । गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा जाल्म इत्यादि ।

इदानीं वृद्धलक्षणमाह, आदैजित्यादि—अचां मध्ये यस्य आत् ऐच् आदि तद्वृद्धं वृद्धाः प्रणयन्ति । यथा मालाया इदं मालीयम् । शिवस्य विषयो देशः शैवः, तत्र भवः शैवीयः, औपगवीय इत्यादि ।

प्राग्देशाभिधानेऽचां मध्ये एङादि यत् तद्वृद्धम् । यथा—एनीपचनो देशस्तत्र भव एनीपचनीयः । एवं गोनदीयः भोजकटीयः, गोमतीया मत्स्याः । एङिति किम् ? अहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राग्देश इति किं ? देवदत्तो नाम वाहीकग्रामः, तत्र भवः दैवदत्तः, गोमतामिदं गौमतम् (१)।

प्राग्देशस्तु—

प्रागुदीच्यौ विभजते हंसः क्षीरमिवोदकम् ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती (२) ॥

त्यदादिरपि वृद्धमुच्यते । त्यत्र भवस्त्यदीयः, अस्मदीय इत्यादि ।

तथेति—एवं गोत्रं ण्याादि परं येषां तानि गोत्रपराणि(३) उत्तराणि यस्य तद्गोत्रपरोत्तरं, दमित्यस्य विशेषणम् (४) । यथा

---

(१) अत्र गोमच्छब्दस्य तद्देशवासिवाचकत्वात् न वृद्धसंज्ञा ।

(२) शरावती नदीविशेषः ।

(३) पदानीतिशेषः ।

(४) ईदृशं पदं वृद्धसंज्ञकमित्यर्थः ।

४१७ । णित्ते व्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु द्वग्न्त्यदानाम् ।

(णित्ते ७।, व्रिः १।, आद्यचः ६।, सुभग-सुपञ्चालाद्योः ६॥, तु ।१।, द्वग्न्त्यदानां ६।।।) ।

अचां मध्ये आद्यचो व्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु द्वयोर्दयोः, सुपञ्चालादेस्तु अन्त्यस्य दस्य ।

शुद्धगार्ग्यस्यायं शुद्धगार्गीयश्छात्रः । एवं वृद्धकाश्यपीय इत्यादि । परे तु जिह्वाकात्य-हरितकात्ययोर्वृद्धत्वं नेच्छन्ति, तेन जैह्वाकातः हारितकात इति ।

नामधेयं वा वृद्धमुच्यते । यथा—यज्ञदत्तीयः याज्ञदत्त इत्यादि । एतास्तिस्रः संज्ञा (१) यथायथं विशिष्य तत्तल्लक्षणेषु वक्तव्या इति ।

४१७ । णित्ते । ण इद्यस्य स णित्, णिच्चासौ तश्चेति णित्तस्तस्मिन्, आदिश्चासौ अच्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ, तावादी ययोः तौ सुभगसुपञ्चालादी तयोः, द्वे च अन्त्यश्च तानि, तानि च तानि दानि चेति द्वग्न्त्तदानि तेषाम् । आद्यच इति अजपेक्षया बोद्धव्यम् । अन्यथा आग्निशर्म्मिः औपगविः इत्यादिष्वेव स्यात् न तु कार्ष्णिरित्यादौ, अच आदित्वाभावात् इत्याह अचां मध्ये आद्यच इति । औडुलोमिः औडुलोमौ उडुलोमाः । एवं शावललोमिः शावललोमौ शावललोमाः । ब्वे तु शेषादित्वात् अनित् ष्णः ।

(१) गोत्र-युव-वृद्धरूपाः ।

(३३८) न्वोर्लोपौती तेऽच्ये । बाहोरपत्यं बाहविः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्दविः, उडुलोम्नोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्म्मणोऽपत्यम् आग्निशर्म्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

बाह्वादिर्यथा—

बाहुः कुनामोपचाकु शिवाक्रन्तरहन्मतम् (१) ।
भद्रशर्म्माग्निशर्म्माणौ देवशर्म्मा च कश्यपः ॥
युधिष्ठिरार्ज्जुनौ रामः कृष्ण-प्रद्युम्न-केशवाः ।
शाल्वो दशरथोऽनड्वान् पञ्च-सप्ताष्ट-लक्षणः ॥
क्षेमधूर्त्तेन्द्रशर्म्माणौ गद-माय-शराविणौ ।
शङ्कभेदि-सुनामानौ सेन-लोम-शिरोऽन्तदाः (२) ॥
णौ शीर्षःशिरस(३)स्याथ चटाकु-खरनर्हिनौ ।
पुष्करसदजीगर्त्त(४)द्रोण-जीवन्त-पर्व्वताः ॥
अजधेनुश्च मण्डूक उदङ् नगरनर्हिनौ ।
चूड़ा सुमित्रा दुर्म्मित्रा भगला छगला तथा ॥
ध्रुवका भ्रुवका जङ्घा हिड़िम्बा चैव मूषिका ।
सवर्णा शकला चैव नगनः कारुवाचिनः ॥
उदङ्क-श्वशुरौ नाम्नि, वेद-प्राकारनर्हिनौ ।
सस्य लोपो भवेत् णौ च सङ्कूयोऽम्भोऽमितौजसाम् (५)॥

(१) कुनामन् उपचाकु शिवाकृ अन्तरहत् ।
(२) सेनान्त-लोमान्त-शिरोऽन्तानि पदानीत्यर्थः ।
(३) णौ परे शिरसः स्थाने आदिष्टशीर्षान्तशब्द इत्यर्थः ।
(४) पुष्करसद् अजीगर्त्त इति द्वयम् ।
(५) सङ्कूयस् अम्भस् अमितौजस्—एषां णौ परे सलोपो वक्तव्य इत्यर्थः ।

अकौशिके शलङ्कुश्च लोपः ष्णौ ष्णायनेऽप्युतः ।
उपबिन्दुर्व्यास-विश्वौ निषाद-वरुड़ौ तथा ।
षट् सुधाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिताः ॥

इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः, अदन्तानां ष्णिबाधकबाधनार्थः । अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः, सुभगादित्वात् द्वयोर्व्रिः ।

काश्यपस्य त्रिषु (१) पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः । युधिष्ठिरादिद्वयोः कुरुवंशत्वात्, रामादिपञ्चानां वृष्णिवंशत्वात् शिवादिष्णबाधनार्थः । दशरथस्योभयत्र (२) पाठात् दाशरथिः दाशरथः, तथा च "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली"ति । उभयत्र(३) अनडुहः पाठात् आनुडुहिः आनुडुह्यः । लक्षणशब्दस्य इह कुर्व्वादौ (४) च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यश्च । एवं सेनान्तानां (५) हारिषेणिः हारिषेण्यः । सहस्रशिरसोऽपत्यं साहस्रशीर्षिः ; ष्णौ शिरसः शीर्षादेशः, एवं हास्तिशीर्षिरित्यादि । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः, सुभगादित्वाद्वयोर्दयोर्व्रिः । द्रोणादित्रयाणाम् उभयत्र(६) पाठात् द्रौणिः द्रौणायनः, जैवन्तिः जैवन्तायनः, पार्व्वतिः पार्व्वतायनः । मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकिः माण्डूकेयः माण्डूकः । उदीचोऽपत्यम् औदञ्चिः, मनीषादित्वात् उदञ्चादेशः । मूषिकाशब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकिः मौषिकारः । सवर्णाया उभयत्र (७) पाठात् सावर्णिः सावर्णिकः । कारुवाचि-

(१) बाह्वाद्यत्रादिशिवादिषु ।
(२) बाह्वादौ शिवादौ च ।
(३) बाह्वादौ गर्गादौ च ।
(४) वक्ष्यमाणकुर्व्वादिगणे ।
(५) उभयत्र पाठादिति शेषः ।
(६) बाह्वादौ नड़ादौ च ।
(७) बाह्वादौ रेवत्यादौ च ।

४१८ । य्वोर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग-व्यङ्ग-व्यड़-व्यवहार-व्यायाम-स्वागत-स्वध्वर-णनः ।

(य्वोः ६॥, युम् ।१।, दान्ते ७।, अस्वङ्ग—णनः ६।) ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादि-सुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

नाम् इह कुर्व्वादौ च पाठात् तान्तवायिः तान्तवाय्यः, नापितिः नापित्यः । उदङ्को नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् औदङ्किः, अदन्तत्वात् प्राप्ते यौगिकशब्दान्निषेधार्थः पाठः । एवं श्वाशुरिः । नाम्नीति किम् ? औदङ्कः श्वशुर्य्यः (१), तथाच—"श्वशुर्य्यौ देवरश्यालौ" इति । सङ्कूयसोऽपत्यं साङ्कूयिः, णौ सलोपः । एवम् आभिः, आमितौजिः । इहाकौशिके शलङ्कुः पठ्यते, कौशिके तु नड़ादौ । तथाच णौ णायने च उतो लोपो भवति । तेनाकौशिके शालङ्किः, कौशिके शालङ्कायनः ।

४१८ । य्वोर्युम् । य च व च तौ तयोः, इश्च उश्च यू, ताभ्यां समितं करोति, युम् । दस्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । स्वङ्गस्य व्यङ्गस्य व्यड़स्य व्यवहारस्य व्यायामस्य स्वागतस्य स्वध्वरस्य णन् च तत्, न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यड़व्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणंस्तस्य । पूर्व्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ इमुमि कृते पश्चाद्वृद्धिः । उदाहरणानि वैयश्विरित्यादीनि वक्ष्यति । आद्यच इति किं ? दधिप्रियोऽश्वः मधुप्रियोऽश्वः शाकपार्थिवादि-

---

(१) कुर्व्वादेर्ण्यिदित्यादि वक्ष्यमाण वार्त्तिकसूत्रेण यः ।

४१८ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादुमृदु व्यल्कस श्वः श्वन् स्फाकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रामैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्क्वोस्तु वा न त्विति श्वादेः ।

(द्वार—न्यग्रोधानां ६।।।, श्वापद-न्यङ्क्वोः ६।, तु ।१।, वा ।१।, न ।१।, तु ।१।, इति ७।, श्वादेः ६।) ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च य्वोर्युम् स्यात्, श्वापदन्यङ्क्वोस्तु वा, न तु श्वादे-रिकारादौ ते ।

वैयश्विः सौवश्विः । स्वङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याड़िः ।

त्वान्मध्यपदलोपे दध्यश्वः मध्वश्वः, तस्यापत्यं दाध्यश्विः, एवं माध्वश्विः । दान्ते इति किम् ? इन ल गतौ शतृ यत्, तस्येदं ष्णे यातमित्यादि । ननु कथं द्वाशीतिक इति चेन्न, (१) सुपश्वाला-दिपाठेन पूर्व्वदस्यानिमित्तत्वात् (२) ।

४१८ । द्वार । एकश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः, दान्तरा-नुपलक्षित इत्यर्थः (३) । द्वारश्च स्वरश्च स्वश्च स्वस्ति च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वश्च श्वा च स्फाकृतश्च स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम् । श्वापदश्च न्यङ्कुश्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौत्र-

---

(१) द्व्यशीतिशब्दात् कथि यकारस्य कथम् इम् न स्यादित्याशङ्क्याह सुपश्वालादीति ।

(२) पूर्व्वपदस्य अनिमित्तत्वात् वृद्धिनिमित्तीभूतयुम्निषेधादित्यर्थः । अत्र णन्निति "व्यतीहारे णन् स्त्री"ति विहितो णन्, तदन्तस्य न स्यात्, तदन्तस्य च स्वार्थे ष्ण इति वक्ष्यति । तेन व्यावहारी व्याक्रोशीत्यादि ।

(३) पदान्तरेणाकृतसमास इत्यर्थः ।

४२० । व्यासादेर्ङक् ष्णौ (१) ।

(व्यासादेः ६।, ङक् ।१।, ष्णौ ७।) ।

वैयासकिः सौधातकिः ।

आत्रेयः शौभ्रेयः ।

त्वात् । स्वा आदिर्यस्य सः स्वादिस्तस्य, आदिः पूर्व्वः (२) । एतेषां यवयोरदान्तत्वात् आद्यचः स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्व्वेणाप्राप्ते वचनमिदम् । पूर्व्वसूत्रोदाहरणमाह वैयश्विरिति — विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्वः, तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् ष्णिः, यस्यादाविम् पश्चात् त्रिः । एवं शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्वः, तस्यापत्यं सौवश्विः । प्रत्युदाहरति — स्वाङ्गिरिति, शोभनमङ्गं यस्य स स्वङ्गः, तस्यापत्यम् इत्यादि वाक्यम् ।

४२० । व्यासा । व्यास आदिर्यस्य सः तस्य । व्यासादेर्ङक् स्यात् ष्णौ परे । वैयासकिरित्यादि — व्यासस्यापत्यं, सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम् । ङित्त्वादन्त्यस्याक् । एवं वैश्वकिः नैषादकिः वारुड़किः चाण्डालकिरिति । एषामृष्यन्धक-वृष्णि-कुरुभ्यश्चेति ष्णे प्राप्ते बाह्वादौ पाठः । येऽत्र (३) गोत्रवाचित्वेन प्रसिद्धास्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे ष्णिः, तेन बाहुर्नाम कश्चित्, तस्यापत्यं वाहव इत्यादि ।

---

(१) व्यासादिर्बाह्वाद्यन्तर्गतः, व्यासादिचण्डालान्ताः षट् ।

(२) पदान्तरेण समासे पूर्व्वावयवीभूतः, अदंष्ट्रः अगणादिरित्यर्थः । स्वत्रोक्त-अनृप्रभृतिशब्दानां प्राप्तिभ्रमनिरासार्थमिदं वचनम् ।

(३) बाह्वादौ ।

ण्य-ट्न-क्षत्रियार्षेभ्यो युव-ष्णोर्लुक्। ण्यात् ट्नात् क्षत्रियात् आर्षाच्च यून्यर्थे ष्णोर्लुक् स्यात्। कुरोर्ब्राह्मणस्यापत्यं कौरव्यः (१) तस्यापत्यं युवा कौरव्यो (२) ब्राह्मणः। क्षत्रिये तु कौरव्यायणिः। ट्नात्—विदस्यापत्यं वैदः तस्यापत्यं युवा वैदः। एवमौत्सः। क्षत्रियात्—श्वफल्कस्यापत्यं श्वाफल्कः तस्यापत्यं युवा श्वाफल्कः। एवं वासुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि। आर्षात्—वशिष्ठस्यापत्यं वाशिष्ठः तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठः। एवं वैश्वामित्रः। भर्गशब्दो नड़ादिः, त्रैगर्त्ते (३) भर्गस्यापत्यं भार्गायणः, त्रैगर्त्तातिरिक्ते भर्गस्यापत्यं भार्गिः तस्यापत्यं युवा भार्गायण इति।

आत्रेय इति—अत्रेरपत्यं ष्णेयः, क्तेर्लुकि ययोर्लोपः, त्रिः। शौभ्रेय इति—शुभ्रस्यापत्यमिति वाक्यम्।

अत्र्यादिर्यथा—

अत्रिः शुभ्र-सुनाम-दत्त-शवलाः शालूक-जिह्माशिनौ (४)।
शाकम्ब्यन्यतराजवस्ति-शकलाः कर्पूर-वीजाश्विनः (५)॥
विश्वक्रन्दि शलाखला-परिधयः कद्रुः खड़ूरोऽजिरः।
श्वाणीवौ भरतौ मृकण्डु-कृकलासौ भारताश्वौ दिशः (६)॥

(१) अत्र कुरुशब्दात् कुर्व्वादित्वात् ण्यप्रत्ययः।
(२) अत्र कौरव्यशब्दात् ष्णिप्रत्यये तस्यानेन लुक्।
(३) अत्र त्रैगर्त्तस्त्रिगर्त्तस्य मुनेरपत्यमिति।
(४) सुनामन् जिह्माशिन्।
(५) शाकम्बि अन्यतर अजवस्ति वीज अश्विन्।
(६) श्वन् अणीवभारत अश्व दिश्।

गङ्गा विमाता विधवा शलाका
किशोरिका विष्टपुरो मयूर: ।
प्रवाहणालीढ़-सुदत्तमश्म-(१)
कुमारिकाशोक-सुदच्च-गोधा: (२) ॥
वायुदत्त-शलाकाभ्रू-लेखाभ्रू-गन्धपिङ्गला: (३)।
अन्तर्दृष्टी बलीवर्दी हरितौ (४) विश्वचित्तथा ॥
शतद्वार: शताहार: खरोन्मत्ता कुवेरिका (५) ।
रुक्मिणी रोहिणी ब्रह्मकृताकाशायनी (६) हर: ॥
विश्री, भ्रुवो भ्रुव: णाये, वाशिष्ठे श्यामलक्षणौ (७) ।
अणायो ह्यजिकारान्ता (८) वड़वा शुक्रले मता (९) ॥
विकर्ण: काश्यपे प्रोक्तस्तथैव हि कुषीतक: (१०) ।
अम्बिका च चतुष्पाद: पाण्डु-मण्डूक-दुष्कुला: ।
मातापितृष्वसु: णायो डकारेदितिर्दिति: ॥

अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् णे प्राप्ते पाठ:। अत्रादन्तानां

(१) प्रवाहण आलीढ़ सुदत्त अश्मन् ।
(२) कुमारिका अशोक ।
(३) अत्र गन्धपिङ्गला अन्यत्र शुद्धपिङ्गला इत्यपि पाठ: ।
(४) एते त्रय इनन्ता: । अन्तर्दृष्टिन् इत्यत्र अनुदृष्टिन् इत्यपि पाठ: ।
(५) खड़ोन्मत्ता इति कुवेणिक इति च पाठ: ।
(६) ब्रह्मकृत आकाशायन ।
(७) वाशिष्ठे वाच्ये श्यामलक्षणशब्दावत्रादौ ।
(८) ष्णिप्रत्ययान्तभिन्ना द्विस्वरविशिष्टा इकारान्ता हरिप्रभृतय इत्यर्थ: ।
(९) शुक्रप्राचुर्य्यविशिष्टार्थे वड़वाशब्दोऽत्रादिर्नान्यत्र ।
(१०) विकर्णशब्द: कुषीतकशब्दश्च काश्यपे वाच्येऽत्रादि: ।

पाठोऽतः ष्णिबाधनार्थः । शलाखलादिशब्दानां आबीबन्तानाम् अवृद्धानां (१) नदीमानुषीसंज्ञकानां शिवादित्वात् ष्णे प्राप्ते पाठः । शलाखला इत्यत्र नामनि शलाथलशब्दोऽपीति कश्चित् । इह कद्रुशब्दः पिङ्गलवर्णार्थकः । तथाच मेदिनिः—"कद्रूस्त्रिषु स्वर्ण-पिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्" इति । क्वकलास-रोहिणी-अजवस्तिप्रभृतयो येऽत्र चतुष्पाज्जातिवाचिनस्तेषाम् अचतुष्पा-ज्जातिवाचकत्वेऽपि ष्णेयार्थः पाठः । विधवाशब्दस्याबादित्वात् ष्णेये सिद्धे पाठः यदा दुःशीलाभिधायी तदैव बाधनार्थः । प्रवाहण-शब्दस्य सुभग-सुपञ्चालाद्योः पाठात् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः । गोधाशब्दस्य पाठो गोधाशब्दादेरारस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । भ्रुवो-ऽपत्यं भ्रौवेयः, ष्णेये भ्रुवादेशः । भ्रुव इति किं ? शालाकाभ्रेयः लेखाभ्रेयः, ष्णेये ओर्लोपः । श्यामेयो वाशिष्ठः, लाक्षणेयो वाशिष्ठः ; अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायणिः लाक्षण्यः । अणाय इत्यादि—हरेरपत्यं हारेयः, एवं वैधेयः शाक्रेय इत्यादि । अणाय इति किं ? दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । द्व्यच इति किं ? मारीचः सौरुचः । वड़वाया अपत्यं वाड़वेयः शुक्लः, अन्यत्र वाड़वः । वैकर्णेयः काश्यपः, कौषीतकेयः काश्यपः ; अन्यत्र वैकर्णिः कौषीतकिः । चतुष्पाद इति—कमण्डलुश्चतुष्पदजाति-विशेषः, तस्यापत्यमिति ष्णेये उल्लोपार्थं सूत्रमाह ।

---

(१) पारिभाषिकवृद्धसंज्ञकभिन्नानाम् ।

४२१ । ओर्लोपोऽकद्रुपाण्डोरेये ।

(ओः ६।, लोपः १।, अकद्रु-पाण्डोः ६।, एये ७।) ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् न त्वनयोः ।

कामण्डलेयः । तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेयः । गाङ्गेयः (१) । माह्वेयः यौवतेयः ।

---

४२१ । ओर्लो । कद्रुश्च पाण्डुश्च तत् कद्रुपाण्डु तस्य । पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । अनेन उकारलोपे कामण्डलेयः, एवं शितिबाहोरपत्यं शैतिबाहेयः । काद्रवेय इति नागमात्रवाचकस्य नेह (२) ग्रहणं, तस्योबन्तत्वात् ण्णेयप्राप्तेः(३) । पाण्डवेय इति । शिवादित्वात् ण्ण पाण्डवः । दौष्कुलेयः दौष्कुलीनः । मातृष्वसृपितृष्वसृभ्यां ण्णेयौ डित्, मातृष्वसेयः पैतृष्वसेयः, पितृस्वस्रादित्वात् मातृष्वस्रीयः पैतृष्वस्रीयः । अदितेरपत्यम् आदितेयः, कुर्व्वादित्वात् आदित्यः, एवं दैतेयः दैत्यः । आकृतिगणोऽयम् ।

आबाद्युदाहरति माह्वेय इति—मह्वा अपत्यम् इति वाक्यम् । एवं यौवतेयः (४) सौपर्णेयः कौम्भकारेयः । अनिताका र्णो गृह्यते, तेन जम्ब्वा अपत्यम् जाम्बेयः (५) ।

---

(१) मूले गाङ्गेय इत्यत्र तर्कवागीशमते अत्र्यादित्वात् ण्णेयः ।

(२) इह अत्र्यादौ । (३) २८० सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(४) युवतेरपत्यं यौवतेयः । अत्र युवत्यनड्वाहीति निपातसूत्रेण युवन्शब्दात् कृतस्य तिप्रत्ययस्यापि आबादित्वात् ण्णेयः । पाङ्क्षोणादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्या अपत्यं यौवतेयः । अत्र ईबन्तत्वात् सुतरां ण्णेय इति दुर्गादासकार्त्तिकेयौ ।

(५) इह ऊबन्तोदाहरणे कामण्डलेय इत्यपि बोध्यम् । तत्र कमण्डलूर्नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति ण्णेयः ।

४२२। कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी रजकी बलीवर्द्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्र्यनुसृष्ट्यनुदृष्टि कुलटाभ्य इनेयः ।

(कल्याणी—कुलटाभ्यः ५।।। इनेयः १।) ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

द्व्यचोऽनद्याः । नदीवर्जितात् स्त्रीत्यान्तात् द्व्यचः ढ्णेयः स्यात् । दात्तेयः गौपेयः । अनद्या इति किम् ? गोणा गोदावरी गौणः(१) । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीसंज्ञाभ्य इति ढ्णे प्राप्ते(२) ढ्णेय-विधानम् । एतत् (३) ग्रन्थकृता माहेय इत्युदाहरणेन ज्ञापितम् ।

४२२। कल्याणी । कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च बलीवर्दी च ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च कुलटा च ताः ताभ्यः । जरतीस्थाने रजकीति लिपिकरप्रमादः, जिनेन्द्रबुद्धिपादेन जृधोरतृत्येन साधितत्वात् । एभ्यश्चतुर्द्दशभ्यः पूर्व्वस्थितत्र्यन्तनिर्द्दिष्टस्य ण्येयस्य क्तिविपरिणामात् इनेयः स्यात्, षकारणकारं विनैवादेशः (४) । अतएव षित्त्वाटीप् णित्त्वाद्वृः, (५) तेन काल्याणिनेयीत्यादि ।

---

(१) अतएव मूले गाङ्गेय इति आवन्तोदाहरणं न सङ्गच्छते, गङ्गाशब्दस्य नदीवाचकत्वात् ।

(२) शिवादौ "अवृद्धा मानुषीसंज्ञा नदीसंज्ञा मता इह" इत्युक्तेः शिवादित्वात् ष्णे प्राप्ते इत्यर्थः ।

(३) एतत् द्व्यचोऽनद्या इति वार्त्तिकसूत्रोक्तविधानमित्यर्थः ।

(४) एयस्य इनेयः स्यादित्यर्थः ।

(५) स्थानिवत्त्वादेवैतदित्कार्य्यं सिद्ध्यतीति कार्त्तिकेयः ।

इतो लुगिनेयस्य परस्त्रियाः । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इतो लुक् स्यात् । पारस्त्रैणेयः, सुभगादित्वात् द्वयोर्वृद्धिः (१)। इह सत्यर्थकुलटाया ग्रहणं, तेन सत्याः कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः, अत्र्यादेराकृतिगणत्वात् ण्णेयः । असत्यास्तु कौलटेरः कौलटेयः । सौभागिनेय इति । सुभगादिर्यथा—

भग जङ्गल हृत् सिन्धु धेनु वलजदोत्तराः (२) ।
वध्योगोऽगारवेणुश्च (३) शतकुम्भ-परस्त्रियौ ॥
इह-सर्व्व-परादिस्तु लोकः (४) प्रयोग इत्यपि ।
असिहत्या चतुर्व्विद्या कुरुपञ्चाल एव च ॥
अधिदेवाधिभूतौ च, षष्ठे राजपुरुषो मतः ।
सर्व्वात् पुरुषभूमौ च तथात्रान्तरहृत् स्मृतः (५) ॥
अन्वादिशतिकोऽपि (६) स्यादनुसंवत्सरो मतः ।
अस्यहेत्यस्यहत्यौ (७) च तथा कुरुकतो मतः ॥
स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्व्वनड़ः स्मृतः (८) ।
अभिगमोऽनुहोड़श्च प्राग्देशनगरान्तदाः (९) ॥

---

(१) दुर्गादासस्तु परस्त्रीशब्दादिनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् ययोर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ तस्यैव वृद्धिरित्याह ।

(२) भगान्त, जङ्गलान्त, हृदन्त, सिन्ध्वन्त धेन्वन्त, वलजान्त शब्दा इत्यर्थः ।

(३) अङ्गारवेणुरिति पाणिनीये ।

(४) इहलोकः सर्व्वलोकः परलोकश्च इत्यर्थः ।

(५) सर्व्वपुरुषः, सर्व्वभूमिः, अन्तरहृत् इत्यर्थः ।

(६) अनुशतिक इत्यर्थः ।

(७) अस्यहेति, अस्यहत्य इत्यर्थः ।

(८) सूत्रनड़ इत्यर्थः । (९) प्राच्ये देशे वाच्ये नगरान्तशब्दा इत्यर्थः ।

नेन्द्रान्तर्षादिवरुणास्तच्चे चेद्देवता अपि ।
अथ प्रवाहणः ण्येये, ण्येयान्तश्च स इत्यपि (१) ॥
अर्द्धादिपरिमाणश्च भवेदाद्यजनदुयदि ।
अनीश्वरोऽशुचिश्चैवात्तेत्रज्ञाकुशलौ मतौ ।
सुभगादिरिति ख्यातोऽसंख्यस्तन्त्रेषु तान्त्रिकैः ॥

भगादीनि दान्युत्तरदानि येषां ते। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। इयोर्द्वयोर्व्रिः। एवं सौभाग्यं दौर्भाग्यम्। महते सौभगाय दीयते, उद्गातादिषु छान्दसः। कुरुजङ्गले भवः कौरुजाङ्गलः। केचित् जङ्गलधेनुवलजान्ताः सुभगादौ न पठ्यन्ते, तन्मते कौरुजङ्गलः वैश्वधेनवः सौवर्णवलज इति। सुहृदो भावः सौहार्दं दौर्हार्द्दम्, इह मुख्यस्य (२) ग्रहणात्। आदिष्टस्य (३) तु सौहृद्यं सौहृदमिति। सुहृद इदं सौहार्दं। शक्तप्रधानः सिन्धुः, मध्यपदलोपात् शक्तुसिन्धुः, तत्र भवः शाक्तुसैन्धवः। सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरपि णः। वैश्वधैनवं समूहे, आधेनवम्। सौवर्णवालजम्। वध्योगशब्दो विदादिस्तस्यापत्यं ट्टः वाध्योगः, अनन्तरापत्ये वाध्योगिः। अगारवेणुनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैणवः, एवं शातकौम्भम्। परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः, ण्येयस्य इनेयः। इहलोके भव ऐहलौकिकः, लोकोत्तरादिति

---

(१) ण्येये परे प्रवाहणशब्दः सुभगादिः, ण्येयान्तः स प्रावाहणेयशब्दोऽपि इति एवं, सुभगादिरित्यर्थः। प्रावाहणेयशब्दस्य सुभगादिपाठफलं परत्र स्फुटीभविष्यति।

(२) अनादिष्टस्य हृच्छब्दस्येत्यर्थः।

(३) हृदयशब्दस्यामजातस्येत्यर्थः।

ष्णिकः। सर्व्वलोके विदितः सार्व्वलौकिकः, परलोके भवः पारलौकिकः। प्रयोगे भवः प्रायोगिकः, अध्यात्मादित्वात् ष्णिकः। असिहत्यायां भवः आसिहात्यः। चतस्रो विद्याः चतुर्विद्याः चतुर्विद्या एव चातुर्वैद्यं, चतुर्वर्णादित्वात् ष्ण्यः। परे तु विद्यास्थाने वेदमाहुः। कुरुपञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः। अधिदेवे अधिभूते भवम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम्, अध्यात्मादित्वात् ष्णिकः। राजपुरुषस्य भावः, ब्राह्मणादित्वात् ष्णत्रः, राजपौरुष्यम्। ष्णत्र किं? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः। सर्व्वपुरुषस्येदं सार्व्वपौरुषं, सर्व्वभूमेर्निमित्तम् ईश्वरः संयोग उत्पातो विदितो वा सार्व्वभौमः। अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः। अनुशतिकस्येदम् आनुशातिकम्। अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसांवत्सरिकम्। अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहैतिकः, गणपाठात् ष्यलुक्। अस्य हत्येऽभियुक्तः आस्यहात्यः ष्णः। अत्र परेकदेशिनः अस्यहेति-अस्यहत्यौ शब्दौ न पठन्ति। अस्यहत्यशब्दोऽध्याये वर्त्तते। कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः, गर्गादित्वात् ष्णत्रः। पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः, बाह्वादित्वात् ष्णिः। सूत्रपूर्व्वेति—सूत्रं पूर्व्वं यस्य, स चासौ नड़श्चेति सूत्रनड़ः, तस्यापत्यं सौत्रनाड़िः। अभिगममृच्छति आभिगामिको गुणः। अनुह्रोड़ेन पठति आनुह्रौड़िकः। प्राग्देशेति—नगररूपमन्तदं येषां ते प्राग्देशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभगादयः (१)। पुण्ड्रनगरे भवः

(१) येषां शब्दानामन्ते नगरशब्दोऽस्ति तादृशशब्दा यदि प्राचां देशनामानि भवन्ति, तदा ते सुभगादय इत्यर्थः।

पौण्ड्रनागरः सौह्मनागरः । प्राग्देश इति किं ? मद्रनगरे भवः माद्रनगरः । नेन्द्रान्त इति—इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तः, घं आदिर्यस्य स घांदिः, घांदिश्चासौ वरुणश्चेति घांदिवरुणः, इन्द्रान्तश्च घांदिवरुणश्च, तौ न विद्येते यासु ताः, तच्चे इति—तच्छब्देन देवतोच्यते, तासाञ्चः द्वन्द्वः तस्मिन् । तथाच देवतानां चे सति उक्तलक्षणदेवतावाचकशब्दाः सुभगादौ पठ्यन्ते । तेन अग्निश्च मरुच्च, तौ देवते अस्य, आग्निमारुतं कर्म्म क्रियते । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तसम्बन्धी हविःसम्बन्धी वा तत्रैवायं विधिः । इह तु न भवति—स्कान्दविशाखः, ब्राह्मप्रजापत्यम् । नेन्द्रान्तघांदिवरुणा इति किं ? सौमेन्द्रम्, ऐन्द्रावरुणं (१) हविः । इह तु स्यादेव—ऐन्द्राग्नम् आग्नीवारुणम् (२) । अथ प्रवाहण इति—अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽत्रशादिषु पठ्यते, ण्येय एव तस्य ग्रहणं, तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, तस्यापत्यं युवा प्रावाहणेयिः । एतदादिसर्व्वं (३) सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते । तेन पूर्व्वंदस्य त्रि-विकल्पः, प्रवाहणेयः प्रवाहणेयिः । अर्द्धादीति—आदिश्चासौ अच्चेति आद्यच्, न अत् अनत्, आद्यच् अनत् यस्य तत्, परिमाणविशेषणम् । तथाच अकारभिन्नाद्यच् अर्द्धादि परिमाणं सुभगादौ पठ्यते । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् आर्द्धद्रौणिकम्, आर्द्धकौड़विकम् । अनदिति किम् ? अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रस्थिकम् ।

---

(१) अत्र अवायुदेवतार्थस्येति इन्द्रशब्दस्य ङा, तेनैव दीर्घादित्यम् ।

(२) अत्र अग्नेर्ङी सोमवरुणयोरिति ङी ।

(३) प्रवाहणाद्यकुशलान्ताः शब्दाः ।

आर्द्धप्रास्थिकम् इति कश्चित्। सुपञ्चालादित्वात् अर्द्धद्रौणिकम्, अर्द्धकौड़विकम्। एवम् आनैश्वर्य्यम् अनैश्वर्य्यम्, आशौचम् अशौचम्, आचैतन्यम् अचैतन्यम्, आकौशलम् अकौशलम्, आनैपुणम् अनैपुणम् इत्यादि। असंख्यः सुभगादिः तन्त्रे तान्त्रिकैरुक्तः, तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशौद्धिरित्यादि। प्रसङ्गसङ्गत्या (१) साहित्येन (२) सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते।

सुसर्व्वार्द्धाज्जनपदा, अथामद्रा दिशश्च (३) ते।
प्राग्ग्रामनगरा दिग्भ्योऽवयवाद्दतुवाचिनः॥
संवत्सरस्तु संख्यादिः, संख्या संख्यादिरेव च।
अमानपरिमाणश्च संख्यादि चेदनामनि॥
अभविष्यति संख्यादि वर्षं, प्रोष्ठपदास्तु भे।
अथ प्रवाहणः णेये णेयान्तश्च स इत्यपि॥
अर्द्धादि परिमाणश्च भवेदाद्यजनद्यदि।
अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाचैतन्याऽकुशलौ मतौ॥
अनिपुणश्च, केऽप्यत्रायथातथा-यथापुरौ।
सुपञ्चालादयश्चैते कथ्यन्ते कोविदोत्तमैः॥

सु सर्व्व अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपदाः सुपञ्चालादौ पठिताः, तेन सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः, एवं सर्व्वपाञ्चालकः। अथानन्तरं ते जनपदा मद्रभिन्ना दिक्पूर्व्वाश्चेद्भवन्ति तदा सुपञ्चालादौ

---

(१) सुभगादिगणव्याख्याने सुपञ्चालादिगणोल्लेखेनेत्यर्थः।

(२) सूत्रे सुभग सुपञ्चालाद्योरित्येकत्र पाठेनेत्यर्थः।

(३) दिश इति पञ्चम्यन्तं, तेन दिग्वाचकशब्देभ्यः परवर्त्तिन इत्यर्थः।

पठ्यन्ते । यथा पूर्व्वपाञ्चालक उत्तरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः । अमद्रा इति किं ? पौर्व्वमद्रः, आपरमद्रः । दिग्वाचकेभ्यः प्राग्देशवर्त्तिग्रामनगरवाचकाः सुपञ्चालादौ । यथा पूर्व्वा चासौ इषुकामशमी चेति, तत्र भवः पूर्व्वेषुकामशमः पूर्व्वकार्ष्णमृत्तिकः । नगराणां तावत्—पूर्व्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः पूर्व्वपाटलिपुत्रकः पूर्व्वकान्यकुब्जः । नगराणां ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन यत् उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थम् (१)। तथाच दिक्पूर्व्वसमुदायं पूर्व्वेषुकामशम्यादि ग्रामनामधेयम्, इह तु दिग्वाचकं विनैव पाटलिपुत्त्रादिशब्दो नगरमाह । पूर्व्वत्र ग्रामवाचकसमुदायस्य दिक्पूर्व्वावयवादुत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाचकान्नगरस्योत्तरस्य त्रिरिति । अवयवादिति—ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिनः पूर्व्वदात् ऋतवः सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते। यथा-पूर्व्वं वर्षाणां (२) पूर्व्ववर्षास्तत्र भवः पूर्व्ववार्षिकः, पूर्व्वहैमन्तः । अवयवादिति किं ? पूर्व्वासु (३) वर्षासु भवः पौर्व्ववार्षिकः । संख्यापूर्व्वसंवत्सरः सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा द्वौ संवत्सरौ व्याप्याधीष्टो भृतो भूतो भावी (४) वा द्विसांवत्सरिकः ।

(१) दिग्वाचकशब्दैः सह सम्बन्धेन यो भेदस्तस्य प्रतिपत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।

(२) वर्षाणां पूर्व्वभाग इत्यर्थः ।

(३) अतीतास्वित्यर्थः ।

(४) अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकाल इति सिद्धान्तकौमुदी । मासमधीष्टोऽध्यापक इत्युदाहरणे काशिका च (५ । १ । ८०) "ननु अध्येषणं भरणं च मुहूर्त्तं क्रियते, तेन कथं मासो व्याप्यते ? अध्येषणभरणे क्रियार्थे । तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते" ।

ापूर्व्वसंख्यापि सुपञ्चालादौ, यथा—द्वे षष्टी व्याप्याधीष्टो भृतो
। भावी वा द्विषाष्टिकः, द्विसाप्ततिकः। द्विषष्ठ्यादिशब्दाः
ासु वर्त्तमानाः कालाधिकारीय-त्यमुत्पादयन्ति (१)। संख्यादि
वर्ज्जितं परिमाणमसंज्ञायां सुपञ्चालादौ पठ्यते। यथा—द्वौ
वौ मानमस्य द्विकौड़विकः, द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौ-
कम्। अनामनि इति किं? पाञ्चलोहितिकः पाञ्चकपालिकः।
ान इति किं? द्वाभ्यां शानाभ्यां क्रीतं द्वैशानम्। अत्र केचित्
कुलिजस्य ग्रहणं, तेन द्विकौलिजिकं द्वैकुलिजिकमित्याहुः।
विष्यति संख्यादि वर्षं सुपञ्चालादौ पठ्यते। द्वे वर्षे व्याप्या-
ो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः त्रिवार्षिकः। भविष्यति तु
ण वर्षाणि व्याप्य भावी, त्रैवर्षिकः। तथाच—

यस्य त्रैवर्षिकं (२) धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥ इति महावृत्तिः।

---

(१) कालाधिकारे यः प्रत्ययो विहित एभ्यः स एव स्यात्। अतएव ढघेकादि-
टीकायां "कालेभ्य" इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन ण्विकः।

(२) वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६। इति पाणिनिः। संख्याया उत्तरस्य
स्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति। द्विवर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः।
र्षिकः। अभविष्यतीति किम्? यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये।
कं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति। त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवर्षिकमिति
का।

ाद्धान्तकौमुद्यां तद्धितेषु कालाधिकारे पूर्व्वोक्तसूत्रस्यैषा वृत्तिः "उत्तरपदस्य
स्या"दिति। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिक इत्युदाहृतम्।

र्षस्याभविष्यति इति संक्षिप्तसारे सन्धिपादे ४३ सूत्रम्। द्वे वर्षे अधीतो
द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वे वर्षे भावि द्वैवर्षिकम् इति वृत्तिः। अत्र
चन्द्रः—संख्यावाचकात् परस्य वर्षशब्दस्य तद्धिते णिति परे उत्तरपदस्यादौ

जे इति जातार्थो निर्द्दिश्यते, तत्र यो विहितस्तस्मिन् प्रोष्ठपदाशब्दः सुपद्मादौ पठ्यते। यथा—प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रं, ताभिर्युक्तः काल इत्यर्थे ष्णः, तस्याविशेषे लुप् (१) प्रोष्ठपदा, तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनक्षत्रात् ष्णः, प्रोष्ठपादः। ज इति किं? प्रोष्ठपदासु भवः कुशलो वा इत्यर्थे ष्णे प्रौष्ठपदः। प्रोष्ठपदा इति निर्द्देशात् तत्पर्य्याय-भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणं, तेन भाद्रपादः, अजे तु भाद्रपद इति। अथ प्रवाहणः ष्णेय इत्यादिप्रयोगाः प्रदर्शिताः। केऽपीत्यादि आहुरिति शेषः, तेन अयाथातथ्यं अयाथापुर्य्यं, परमते तु आयथातथ्यम् आयथापुर्य्यमित्यपि।

वृद्धिर्भवति. अभविष्यदर्थे चेत्तद्धितो विहितः। द्विवार्षिक इति तु पूर्व्ववत् टिकण्

• * यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं स सोमं पातुमर्हतीति भाव्यर्थेऽत्र तद्धितः।

मुद्रितस्य कस्यचित् सुपद्मव्याकरणपुस्तकस्य वृद्धिप्रकरणे "दिशः परस्यामद्राणा"मिति १० सूत्रस्य वृत्तौ द्वैवार्षिकं भक्तं, त्रैवार्षिकं धान्यमिति, तथाविधस्य कस्यचित् कलाप-व्याकरण-पुस्तकस्य च चतुष्टयवृत्तौ "वृद्धिरादौ सणे" इति ४३२ सूत्रस्य टीकायां भाविन्यर्थे तु द्वे वर्षे भावि द्वैवार्षिकमिति लिपिकरप्रमादः, अन्यथा अभविष्यदर्थे संख्यादिवर्षशब्दस्योत्तरपदवृद्धिं नियम्य भविष्यदर्थक-प्रत्युदाहरणे पुनस्तस्यैवोत्तरपदस्य वृद्धेः सर्व्वथैवासङ्गतेः, काशिका सिद्धान्तकौमुदी संक्षिप्तसार-मुग्धबोधटीकाकार-कृष्णनाथन्यायपञ्चानन-कृतवृहन्मुग्धबोधमतविरुद्धत्वाच्च।

यस्य त्रैवर्षिकं धान्यमिति श्लोकस्तु ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे षष्टितमाध्याये श्रीकृष्णजन्मखण्डे नारदं प्रति नारायणवाक्ये यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भृतिसिद्धये इति कृत्वा पठितः, विद्यासागरेण च उत्तरचरितस्य प्रथमाङ्के सोमपीतीत्यस्य व्याख्यायां तथैवोद्धृतः पाठः। एवं मनुसंहितायां एकादशाध्याये ७म श्लोके "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये" इति पाठो दृश्यते। अतोऽत्र यद्रहस्यं तत्सुधीभिश्चिन्त्यमिति।

(१) टषे कादित्यस्य टीकायां "अविशेषे लुबि"ति वार्त्तिकसूत्रं द्रष्टव्यम्।

४२३ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

(क्षुद्रा-गोधाभ्यः ५।।।, वा ।१।, एरारौ १॥) ।

नाटेरः नाटेयः, गौधारः गौधेरः गौधेयः ।

गार्ग्यः वात्स्यः जामदग्न्यः पाराशर्य्यः ।

---

४२३ । क्षुद्रा । क्षुद्राश्च गोधाश्च तास्ताभ्यः । बहुनिर्द्देशो गणार्थः । एयस्य एरविधानसामर्थ्यात् वा ण्येयस्य स्थितिः । क्षुद्रादिभ्य एयस्य एरो वा स्यात् । क्षुद्रादयस्त्वङ्गहीनाः शीलहीनाः सह गोधया । गोधादिभ्य एयस्य आरो नित्यं स्यात्, वा शब्दस्य व्यवस्थया ।

गोधादयस्तु---गोधा जड़ो मृगी चैव पण्डः काकी च मूषिका ।

नाटेर इति—नट्या अपत्यम् इति वाक्यं, पक्षे नाटेयः । एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा कौलटेरः कौलटेयः, शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायास्तु काणाया अपत्यं काणेरः काणेयः । एवं कौञ्जेरः कौञ्जेय इत्यादि । गौधार इति—गोधाया अपत्यम् इति वाक्यं, क्षुद्रादिपाठात् गौधेरः, अत्रादौ पृथक् पाठात् गौधेय इति । जड़स्यापत्यं जाड़ारः, मृग्या अपत्यं मार्गारः, पण्डस्यापत्यं पाण्डारः, काक्या अपत्यं काकारः, मूषिकाया अपत्यं मौषिकारः, बाह्वादित्वात् मौषिकिः ।

चटकाभ्यामैरो, लुक् तु स्त्रियाम् । चटकाच्च चटकायाश्च परस्य ण्येयस्य ऐरः स्यात् । स्त्र्यपत्ये ऐरस्य लुक् । अतएव

चटकात् ष्णेय: (१)। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैर:। स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया वा अपत्यं स्त्री चटका।

गार्ग्य इत्यादि—ननु गर्गादि-नड़ादिभ्यां गोत्र एव ष्णञ-ष्णायनौ, तत् कथमपत्यसामान्ये विहित (२) इति चेत् सत्यं, जामदग्न्य: पाराशर्य्य इत्युभाभ्याम् अनन्तरे ष्णञस्य, द्रौणायन इत्यत्र ष्णायनस्य च दर्शनात् सामान्येनोक्तम्, अन्यत्रान्तर एवेति भाव: (३)। गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्य:, अनन्तरे तु अत: ष्णि: गार्गिरित्यादि।

गर्गादिर्यथा—

गर्गो वत्साकृती (४) रेभो व्याघ्रपादवट: (५) शठ:।
अजो विलस्त्यग्निवेशौ (६) जरमाणो धनञ्जय:॥
वृक्षो विश्वावसु: शङ्खो वर्म्म-धूम-पुलस्तय: (७)।
संस्कृतिर्वेदभृद्वीनयोगोवाजस्त्वसे (८) मधु:॥
विप्रेऽथ लोहितो मण्डुर्जिगीषुर्गुह्लुर्लतु:।
कपि-बोध-वतण्डास्त्वाङ्गिरसेऽप्यथ कौशिके॥

---

(१) स्तने चटका च चटकश्च ताभ्यामित्येकशेष:। अश्वादिगणे चटकशब्दस्यानुक्तत्वेऽपि इह स्त्रकरणादेव तस्मात् ष्णेय इत्यर्थ:।

(२) ष्णञ इति शेष:।

(३) अन्तरे व्यवहिते पौत्रादौ गोत्रे वाच्ये इत्यर्थ:।

(४) वत्स, आकृति।

(५) व्याघ्रपाद्, अवट।

(६) विलस्ति, अग्निवेश।

(७) वर्म्मन्, पुलस्ति।

(८) संस्कृति, वेदभृत् वीनयोग, असमासे वाजशब्द:।

बभ्रु-शंसित-सून्विन्द्र(१)-मनायी-मनु-कच्छपाः।
मन्तुः शङ्कुः कतस्तण्डस्तरुचौ (२) रुच-मङ्कु च।
तनुः कुरुकतश्चैव तलुच-शकलेन्द्रह्नः (३)॥
कण्वोऽगस्ति-विरोहितौ वृषरङ्गपूर्व्वौ गणः (४) पिप्पलूः
कृष्णौ भण्डिल-शण्डिलौ च चिकितौ दल्भस्तितिक्षौ(५) भिषक्।
गोकक्षाररकावुलूक-मुषलौ स्थूरा सुलाभ्येकलू (६)
र्जातौ मन्त्रित भिष्णुजाऽश्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डिनौ॥
अनडुद्यज्ञवल्कौ च पर्णवल्कः पराशरः।
जतूकर्णः शर्कराक्षः पूतिमाषश्च पिङ्गलः।
मुद्गलो बृहदग्निश्च कुटीभृज्जमदग्नि च।
लोहितादिश्च कण्वादिर्गर्गादौ परिकीर्त्तितः॥

गर्गस्याऽन्तरापत्यमिति वाक्यं, ण्य यथोर्लोप इति अकारलोपे त्रिः। स्त्रियां षित्त्वादीपि गार्गी, ष्णायनपक्षे गार्ग्यायणी। एवं सर्व्वत्रोहनीयम्। इह पुलस्तिशब्दपाठात् ण्ये पुलस्त्यः। पुलस्त्य-शब्दस्य तु ण्ये पौलस्त्या इति। यद्यपि वेदभृच्छब्दाट्टषिणि कृते पश्चात् स्वार्थे ष्णेय वैदभृत्य इति सिध्यति, तथापि ण्ये लुकि वेदभृत इति सिद्धार्थः पाठः, तत्र तु वैदभृत्या इति। वाजशब्दोऽसे गर्गादिः, तेन वाजस्यापत्यं वाज्यः; से तु

---

(१) सून्, इन्द्र।
(२) कत, तण्ड, तरुच।
(३) शकल, इन्द्रह्न।
(४) वृषगण, रङ्गगण।
(५) दलभ, तितिक्ष।
(६) गोकक्ष, अररक, उलूक, मुषल, स्थूरा, सुलाभिनु, एकलू।

४२४ । ओदौतोऽञ्वत् तक्तद्य-क्यङ्गाः ।

(ओत्-ओतः ५।, अच्वत् ।१।, तक्तद्य-क्य-ङ्गाः-१।।।) ।

ओदौद्भ्यां परस्तसंज्ञः क्तसंज्ञकश्च यः क्यङ्गौ च अञ्वत् स्यात् ।

बाभ्रव्यः । नाड़ायनः गार्ग्यायणः दाचायणी । पैतृष्वस्रीयः मातृष्वस्रीयः । रैवतिकः आश्वपालिकः । यादवः आङ्गिरसः ।

सौवाजिः । एतेनान्येषां सेऽपि सौगार्ग्य इत्यादि । माधव्यो विप्रः, अन्यत्र माधवः ।

शकलान्ताल्लोहितादेः (१) ष्णास्य स्त्रियां ष्णायन्नित्यम् । तेन लौहित्यायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्यं काप्यः, स्त्रियां काप्यायनी। एवं बौध्यः बौध्यायनी, वातण्ड्यः वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु कापेयः बौधिः, वातण्डः शिवादित्वात् ष्णः । अनाङ्गिरसेऽपि गर्गादित्वात् ष्ण्यः, वातण्ड्यः, स्त्रियां वातण्ड्यायनी वातण्डीति कश्चित् ।

४२४ । ओदौ । ओच्च औच्च तत्तस्मात्, अजिव अञ्वत्, तश्च क्तश्च तौ तक्तौ, त-क्तयोर्यः तक्तद्यः, तक्तद्यश्च क्यश्च ङ्यश्च ते । बाभ्रव्य इति—बभ्रोरपत्यं ष्ण्यः, न्वोर्लौपीताविति उवर्णस्यौकारः, यस्याञ्वद्भावात् यलायवायाव इत्यवादेशः । कौशिक एवाभिधानम्, अन्यत्र बाभ्रवः । तनुस्थाने तन्तुरिति पठत्यपरः । कतो मुनिविशेषः, तस्यान्तरापत्यं कात्यः, स्त्रियां कात्यायनी ।

---

(१) गर्गादौ लोहितशब्दादारभ्य शकलशब्दपर्य्यन्तेभ्यः शब्देभ्य इत्यर्थः ।

कण्वादेः प्रयोजनमग्रे वक्ष्यते। गर्गादेराकृतिगणत्वात् वामरथशब्दः कण्वादौ ज्ञातव्यः। वामरथस्यापत्यं वामरथ्यः, द्वे तु वामरथ्यौ, बहुषु वामरथाः, स्त्रियां वामरथ्यायनी वामरथी, वामरथ्यस्यापत्यं युवा वामरथ्यायनः, वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः। सङ्घाङ्कघोषलक्षणानि वामरथानि, (१) वामरथशब्दादगोत्रेऽप्युपचारात् (२)।

कुर्व्वादेरपिङ्गोराजश्वशुरात्त्वनिश्मनोस्तु संख। कुर्व्वादेर्गोत्रेऽगोत्रे च ण्योऽपित् स्यात्, ण्य इत्यर्थः, गोराजश्वशुरेभ्यस्तु अनित् इत्शून्यो, य इत्यर्थः, मनोस्तु ययोगे संख, न इत्। कुरोरपत्यं कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि, स्त्रियां कौरव्यायणी कौरव्या। केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः। एवं लाक्षण्यः लाक्षण्यौ लाक्षण्याः। स्त्रियां लाक्षण्या इत्यादि।

कुर्व्वादिर्यथा—

कुरु कवि गर्गर-गणिका-कूटं, शकल शलाका सत्यंकारम्।
शाकः शुभ्रो मति-मञ्जूषं, तक्षा लक्षण-वड़भीकारम्।
एरका-सुर-कैशोरि रथकारस्य पट्टिका।
पिण्डीमूलेन्द्रजाली वाक् शकम्भूरविमारकः (३)।

---

(१) वामरथस्यापत्यं वामरथ्यस्तस्येमानि (संघाङ्कघोषलक्षणानि) इति वामरथानि। अत्र वामरथ्यशब्दात् संघादिषु वाच्येषु "ण्णि ण्णत्र-टात् संघाङ्कघोषलक्षणे" इति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन इदमर्थे ण्णः, तस्मिन् अपत्यण्णत्रस्य लोपे वामरथानीति। वार्त्तिकन्तु विकारसंघेति सूत्रस्य टीकाशेषे द्रष्टव्यम्।

(२) ननु वामरथशब्दस्य गर्गादित्वात् कथमपत्यसामान्ये ण्णत्र इत्यत आह वामरथशब्दादिति। उपचारात्—गोत्रत्वारोपादित्यर्थः।

(३) पिण्डीमूल, इन्द्रजालि, वाच्, शकम्भू. अविमारक।

एकजित् श्यावनायश्च पितृमत्-पथिकारिणौ ।
हन्ता भर्त्ता शूर्पणायो दामोष्णीषिरिनस्तथा (१) ।
भर्वः श्यावरथः श्यावपुत्रः सेनान्तदा मताः ।
कारवः, क्षत्रिये सम्राट्, केशिन्याः केशिनो भवेत् ।
ण्ये भ्रातुर्वम् च तस्यैव (२) वेणः केनचिदीरितः ।
यमादित्यादितिश्चैवाऽपश्वाद्यादिपतिर्दितिः (३) ।

पश्वादिर्यथा—

पश्वश्व-कुल-राष्ट्रार्थ-गण-वास्तु-धनं वसु ।
विद्या-शत-नर-क्षेत्रं प्राण-धान्य-सभा-जगत् ॥

रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः, शिल्पिवचनस्तु कारुत्वेनैव प्राप्तः । शके भवतीति शकम्भूरिह पाठबलान्मकारागमः । हारिषेण्यः वैष्वक्सेन्यः, बाह्वादित्वात् हारिषेणिः वैष्वक्सेनिः । एवं तान्तवाय्यः तान्तवायिरित्यादि । सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः, क्षत्रियः । अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात् साम्राजिः । केशिन्या अपत्यं कैशिन्यः, ण्ये केशिनादेशः, अन्यथा पुंवद्भावे (४) कैश्यः स्यात् । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः (५) ण्यस्य वम्, पितृष्वस्रादित्वात् भ्रात्रीयः । कस्य-

(१) दामोष्णीषि, इन ।

(२) भ्रातृशब्दात् ण्ये सति तस्य ण्यस्यैव वम् भवति, स इत् ।

(३) यम, आदित्य, अदिति, पश्वादिगण-भिन्नशब्दपूर्व्वक-पतिशब्द, दिति ।

(४) पुंवद्भाववार्त्तिकसूत्रं ३२८ सूत्रस्य टीकायां द्रष्टव्यम् ।

(५) भ्रातृव्यौ भ्रातृज-द्विषौ इत्यमरः । भ्रातुः शत्रुरपत्यञ्च भ्रातृव्यौ । अत्र द्विट्पक्षे रूढ़िकल्पनं, तेन सामान्यद्विडेव न तु भ्रातृद्विट् । भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्याविति महेश्वरः । तन्मते भ्रातृशब्देन भ्राता शत्रुश्चेति मन्तव्यम्—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

चिन्मते वेणशब्दस्य कुर्व्वादित्वात् वैण्यः, तथा च—वैण्यं पृथुं हैहय-मर्ज्जुनञ्च इति। वेणाच्छन्दसीति पाणिनिसूत्राच्छान्दसमिदम्। यमस्यापत्यं याम्यः। आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः, ण्ये ण्यलोपः(१) अदितेरपत्यम् आदित्यः। प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः, एवं वैश्वपत्यः। दितेरपत्यं दैत्यः। पश्वाद्यादिपतेस्तु—पाशुपतः जागत्पत इति कुर्व्वादि। गोरपत्यं गव्यः। राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, क्षत्रियेऽभिधा-नम्, अन्यत्र राजनः.मन्वर्ज्जेत्यादिना नियमेन न नलोपः, हनषन् इति नियमान्न उङ्लोपः। श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्य्यः, संज्ञायां बाह्वा-दित्वात् श्वाशुरिः। मनोरपत्यं मनुष्यः, ये सन्, म इत्। नाड़ायन इति—नड़स्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम्।

नड़ादिर्यथा—

नड़ भण्डित रोहिण शङ्ख पुटं
पद (२) काण चरं गिरि चक्र कुटम्।
बिद काश वनं कुल धूम जलं
किर चित्र सुरं खड़ लोह नरम्॥
भड़िलो भड़लो भड़ितः प्रकृति-(३)
श्वपलो नमकः खदिरो मिमतः।
चरकः शकटः शलभो वदरः
स्थिरकः खरपः सुमनोऽज-जनाः॥

---

(१) अदितिशब्दस्य कुर्व्वादौ पाठात् ण्ये आदित्यः, आदित्यशब्दस्यापि तत्र पाठात् पुनर्ण्ये ययोर्लोप इत्यकारयकारयोर्लोपः।

(२) पाद इति पाणिनीये।

(३) प्रकृतिरित्यत्र प्रकृत इति संक्षिप्तसारे, प्रकृत इति पाणिनीये।

सायक दासक किङ्कर दुर्गं
कातर काखल (१) पिङ्गल धूम्रम् ।
भण्डिल कोशल मुपक विशालम्
आतप चूप(२)मश्व विशम्पम् ॥

ओजः खरप पञ्चाल वामोदश्च धरित्रिणः ।
अश्मा गोमी च गोलाच्च (३) जलन्धर युगन्धराः ॥
कुमारः शिंशपा काव्यो वीचार्हावितिशेतिकौ (४) ।
आनडुह्यार्ज्जुनौ दण्डी श्यामो वाग्मी च सप्त च ॥
इन्द्रामुष्यौ निगुः (५) काश्यो राजन्य तिक पिञ्जराः ।
द्वीपः प्राणो दास मित्र मुञ्जार्क तृण शूद्रकाः ॥
अनुग्रीवः श्रविष्ठा च विश्वानरश्च हंसकः ।
मण्डपाकश्मल(६)स्तम्भ-खर्ज्जूर-चमसश्च ऋटक् ।
ग्रीष्मो हस्ती वैण्य(७)वाप्यौ सुकृत्यः शोण-कामुकौ ।
ब्राह्मणोडुम्बरालोह द्रोण जीवन्त पर्व्वताः ॥
खनाऽश्वलाग्रदण्डं (८) स्यात् शलङ्कुस्तु ह्यकौशिके ।
वाशिष्ठे तु वणो विप्रे कृष्णो जातस्तु पूरुषे ॥

---

(१) कातल इति पाणिनीये ।
(२) पाणिनीये संक्षिप्तसारे च चूप इत्यत्र ह्रस्वउकारो दृश्यते ।
(३) गोलाङ्क इति पाणिनीये ।
(४) वीच, अर्ह, इतिश, इतिक ।
(५) लिगु इति पाणिनीये ।
(६) अकश्मलशब्दः पाणिनीये संक्षिप्तसारे च न दृश्यते ।
(७) वैल्य इति पाणिनीये संक्षिप्तसारे च ।
(८) खन, अश्वल, अग्र, दण्ड ।

दर्भे आग्रायणे भार्गस्तैगर्त्ते शुनकस्तथा।
वात्स्ये ऋषावग्निशर्म्मा स्याच्छरद्वांस्तु भार्गवे॥
भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाजः शपस्तथा।
आत्रेयेऽथ ष्णायने च क्रौष्टोरुत्सुक् सदा मतः।
ष्णान्ता ष्णन्ताश्च गोत्रार्था ट्र्यन्ताश्च हरितादयः॥

शिंशपाया अपत्यमित्यर्थे—आदाद्यचो णित्ते शिंशपा-दित्य-वाट्-श्रेयो-दीर्घसत्र-देविकानाम्। शिंशपादीनां णित्ते परे आद्यचः स्थाने त्रि-प्रसङ्गे आत् स्यात्। शांशपायनः (१)। आनडुह्य इति—गर्गादिष्णान्तः। अर्ज्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्ज्जुनायनः। बाह्वादित्वादार्ज्जुनिः। एवं साम्रायनः साम्निः, पञ्चानामपत्यं पाञ्चायनः, बाह्वादित्वात् पाञ्चिः। वैण्य इति—वेणो नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं वृद्धेकोशलाजादेरिति (२) ण्यङ्, वैण्यस्तस्यापत्यं युवा वैण्यायनः। अतएव ण्य-ट्र्य-क्षत्रियार्षेभ्य इति न लुक्। द्रौणायणोऽश्वत्थामा इति तु पुत्त्वे पौत्त्रत्वोपचारात्। शलङ्कोरन्तरापत्यं शालङ्कायनः ष्णायने उतो लोपः। इदमकौशिके, कौशिके तु बाह्वादिः। वाणायनो वाशिष्ठः, अन्यत्र वाणिः। कार्ष्णायनो विप्रः, अन्यत्र कार्ष्णिः। जातस्यान्तरापत्यं जातायनः पुमान्। पुरुष इति

(१) शिंशपाया विकारः शांशपो दण्ड इत्यपि। दित्यो लाङ्गलं, तं वहतीति दित्यवाट् वृषभः तस्यायं दात्यौहः। दात्यूह इति कात्यायनः। दितिं वहतीति दितिवाट् कश्यपस्तस्माज्जात इत्यर्थे दात्यूह इति कश्चित्। डाउक् इति ख्यातो जलचरपक्षिविशेषः। श्रेयसि भवं श्रायसम्। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। देविका नदी, तत्र भवं दाविकमुदकं (प्रयोगरत्नमाला १५६६ सू)।

(२) कुञ्जादेरिति ४२८ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या।

किं ? जाताया अन्तरापत्यं जातेयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम्। दार्भायणः आग्रायणः (१) अन्यत्र दार्भिः। भार्गायणस्त्रैगर्त्तः (२), अन्यत्र भार्गिः। शौनकायनो वात्स्यः, अन्यत्र शौनकः, विदादित्वात् ट्ञः। आग्निशर्म्मायणः ऋषिः, अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्म्मिः। शारद्वतायनो भार्गवः, अन्यत्र शारद्वतः, विदादित्वात् ट्ञः। आत्रेयायणो भारद्वाजः, अन्यत्रात्रेयिः। भारद्वाजायनः शापायनश्चात्रेयः, अन्यत्र भारद्वाजः—ऋषि-ष्णः, शापिः—अतः ष्णिः। क्रौष्टोरपत्यं क्रौष्टायनः, उतो लुक् ष्णायने। इदमकौशिक इति कश्चित्। गोत्रविहितष्णान्ता गोत्रविहितष्णान्ताश्च नड़ादौ पठ्यन्ते, तस्मादेव नियमात् यूनि प्रत्ययः। मूले गार्ग्यायण इति गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यः, तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे ष्णायनः, आति न ष्णस्य लोपः(३)। एवं वात्स्यायन इत्यादि। मूले दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं प्लाक्षायण इत्यादि। स्त्रियां गर्गस्यापत्यं यूनी गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रियां युव-त्वनिषेधात्। दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्यं दाक्षायणः, स्त्रियां षित्त्वादीप्। गोत्रार्थ इति किं ? सोमो देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्यं सौम्यिः। सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिस्तस्यापत्यं सौतङ्गमः, शेष-ष्णः। एवं ट्ञान्ता हरितादयः। हरितस्यान्तरापत्यं हारितः, विदाद्यन्तर्गण-

---

(१) आग्रायणो मुनिभेदः।

(२) त्रिगर्त्तस्य मुनेः पुत्राद्यपत्यं त्रैगर्त्तः।

(३) क्वङ्ग्रचौचेत्यत्र आकारवर्ज्जनात्।

त्वात् ट्रः, तस्यापत्यं युवा हारितायनः । परस्त्रिया अपत्यं(१) पारशवस्तस्यापत्यं युवा पारशवायन इत्यादि ।

पैलादेः (२) ष्णायनस्य लुक् । पैलादेः परस्य ष्णायनस्य यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवा पैलः । एवमुदीचोऽपत्यम् औदच्चिस्तस्यापत्यं युवा औदच्चिरित्यादि । पैलादिर्यथा—

पैल औदच्चि-भौलिङ्गि सात्यकामिश्च सात्यकिः ।
औदव्रज्यौदमज्जावौदशुद्धि(३)श्चालङ्कयस्तथा ।
गोपामज्ज्यौदमेघौ च दैवस्थान्यौदगायनी ।
श्वाफल्कावौदन्विती राहृक्षतिस्तैवौज्जिहायनिः ।

पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुणि । ष्णान्तानामेषां "प्राचां ष्णेश्चावैङ्गादे"रित्यनेन लुकि सिद्धे अप्राच्यार्थं पृथगुपादानम् ।

प्राचां ष्णेश्चावैङ्गादेः । प्राचां गोत्रे यः ष्णिस्तदन्तात् यूनि विहितस्य ष्णायनस्य लुक् स्यात्, न तु वैङ्गादेः । पन्नागारस्यान्तरापत्यं पान्नागारिस्तस्यापत्यं युवा पान्नागारिः । वैङ्गादेस्तु

(१) परस्त्रीशब्दस्य परशवादेशः । अत्र गोयीचन्द्रः—अत्र परस्त्रीशब्देन भिन्नजातीया स्त्री वाच्या, रूढश्चायं शब्दः । ब्राह्मणेनोढायाः शूद्राया अपत्यं पारशवः, अन्यत्र तु पारस्त्रैणेयः ।

(२) अत्र वाल्यादेरित्यपि पाठः । बालस्यान्तरापत्यं वालिः तस्यापत्यं युवा वालिरित्युदाहरणञ्च ।

(३) काशिकायां हृहन्मुग्धबोधे च उदबुद्धिरिति पाठो दृश्यते सिद्धान्तकौमुद्यान्तु उदशुद्धिरिति ।

विङ्गस्यान्तरापत्यं वैङ्गिः तस्यापत्यं युवा वैङ्गायनः। धारणस्यान्तरापत्यं धारणिः तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि।

वैङ्गयादिर्यथा—

वैङ्गि धारणि वाल्मीकि प्राणाहतिश्च दैवतिः।
तौल्वल्यासुरि-दैवोद्धि पौष्पि-वैल्वकि-वैरकि॥
कारेणुपालि-वैकर्णी कालिङ्ग्याहिंसकौ तथा।
चापेटक्यासिबन्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः।
दैवमत्यान्तरहती तथा दैवयजिर्मतः॥

न भरत गोत्राच्च। प्राच्यात् भरतगोत्राच्च यूनि विहितस्य लुक् स्यात्। अर्ज्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्ज्जुनिस्तस्यापत्यं युवा आर्ज्जुनायनः। पूर्व्वस्य बाधकोऽयम्।

पैतृष्वस्रेय इत्यादि। पितृष्वसुरपत्यमिति वाक्ये णीयः, णित्वाद्वृिः, स्त्रियां पैतृष्वस्रीया, पैतृस्वस्रीयाभार्य्य (१) इत्यादि। पितृष्वस्रादिर्यथा—

पितुःस्वसा तथा मातुः, स्वसा, भ्रातुरणिट् भवेत्।
कुत्सायां णायनिश्चैव सौवीरगोत्रसम्भवः॥

भ्रातृशब्दात् णीयोऽणित्, तेन भ्रात्रीयभार्य्य इति (२)॥

सौवीरगोत्रसम्भवो णायनिः (३) कुत्सायां पितृष्वस्रादौ पठ्यते, तस्मादपि अणित्सीयः। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः तस्यापत्यं

(१) अत्र युष्मन्तविकारार्थवर्ज्जणित्तान्तत्वान्न पुंवद्भावः।

(२) अत्र णित्तान्तत्वाभावात् पुंवद्भावः।

(३) सौवीरगोत्रापत्येऽर्थे सम्भूतो यो णायनिप्रत्ययस्तदन्ताः शब्दा इत्यर्थः।

शुवाऽणित्यः, यामुन्दायनीयो जाल्मः, रेवत्यादित्वात् यामुन्दायनिकः । एवं सौयामायनीयः सौयामायनिकः, वार्ष्णायणीयः वार्ष्णायनिकः । तथाच—

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्णस्तेभ्यः फिञः (१) स्मृताः ।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

इति महावृत्तिः ।

द्वौ णीयणिकौ । णित्त्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् (२) ।

रैवतिक इति—रेवत्या अपत्यम् इति वाक्यं, ययोरित्यादिना ईकारलोपः वृद्धिश्च, स्त्रियां रैवतिकी । आश्वपालिक इति अश्वं पालयतीति अश्वपालः षण्, तस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

रेवत्यादिर्यथा—

रेवत्यश्व-मणि-द्वारपूर्वपालोऽथ कुत्सने (३) ।
गोत्रस्त्रियश्च (४) बाहुल्याद्दृष्टाः सौवीरगोत्रजाः ॥
कर्णग्राह-वृकग्राहौ कुक्कुटाक्षस्तथैव च ।
वृकवञ्ची सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः ॥

अश्व-मणि-द्वारेभ्यः पालो रेवत्यादौ पठ्यते । जयादित्यस्तु अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीति स्त्रीलिङ्गमङ्गीकरोति । न्यासे तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तरं गोत्रविहितत्वात्ताः

(१) पाणिनीये फिञ्प्रत्ययः, तर्कवागीशमते णायनिः ।

(२) पुंवद्भावसिद्धिरित्यर्थः ।

(३) पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सेति काशिका ।

(४) पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रं, तथाभूता याः स्त्रियः गोत्रस्त्रियः ।

स्त्रीलिङ्गाः कुत्सायां रेवत्यादौ पठ्यन्ते। यथा—गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिको जाल्मः, ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायनिको जाल्मः, मिमतादित्वात् गार्गः ग्लौचुकायनश्च जाल्मः। गोत्रेति किम्? कारिकेयो जाल्मः। स्त्रियः इति किम्? औपगविः। कुत्सायामिति किम्? गार्गेयो माणवकः (१)। कुत्सन इत्येव, तेन सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि कुत्सायां बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते। भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिस्तस्यापत्यं युवा भागवित्तिको जाल्मः, बाहुल्यात् पक्षे यथाप्राप्तं भागवित्तायनो (२) जाल्मः। तृणविन्दोरन्तरापत्यं तार्णविन्दवः तस्यापत्यं युवा तार्णविन्दविकः। आकशापस्यान्तरापत्यम् अश्वादेराकृतिगणत्वात् आकशापेयः, तस्यापत्यं युवा आकशापेयिकः। अन्ये तु अश्वादिपठितत्वात् आकशायनशब्दस्यैव आकशायनेयिको जाल्मः इति वदन्ति, तन्न।

तथाचाहुः—

भागपूर्व्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविन्दवः।
तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्रात् (३) ठग्बहुलं ततः (४)॥

इति परे।

---

(१) अत्रापि गार्ग्या अपत्यं युवेति वाक्यम्। "मातामह्यादेरुपलक्षणार्थोऽयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा" इति काशिका।

(२) गोत्रण्यन्तानां नडादौ पाठादत्र ष्णायनः।

(३) गोत्रात् गोत्रविहितप्रत्ययान्तात्।

(४) ततस्तस्मात् भागवित्त्यादिशब्दत्रयात्।

४२५ । मन्वर्ज्जान्वर्म्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-पत्यष्णोऽविकारष्णाभावकर्म्मय ईने न न-लोपः ।

(मन्वर्ज्जान्वर्म्मोक्षस्येनः ६।, अनः ६।, अध्वात्मनः ६।, अपत्यष्णे ७।, अविकारष्णाभावकर्म्मये ७।, ईने ७।, न ।१।, न-लोपः १।) ।

ठक् ष्णिकः । वृद्धग्रहणमिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् (१) । सौवीर-गोत्रजा इति किम् ? औपगविर्जाल्मः । कुत्सायामिति किम् ? भागवित्तायनो माणवकः ।

शेषामुदाहरति यादव इति—यदुर्नाम कश्चित्, तस्यान्तरा-पत्यार्थे ष्णः । आङ्गिरस इति—अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्यम् (२) । मुनौ तु शिवादित्वात् (३) । एवम् औपगवः माधवः मारीच इत्यादि ।

४२५ । मन् । मनं वर्ज्जयतीति मन्वर्ज्जः, स चासौ अन् चेति मन्वर्ज्जान्, स्यादिन् स्येन्, मन्वर्ज्जान् च वर्म्मा च उक्षा च स्येन् च तत्, मन्वर्ज्जान्वर्म्मोक्षस्येन् तस्य । अध्वा च आत्मा च तत्तस्य । न विकारोऽविकारस्तस्मिन् ष्णः अविकारष्णः, भावश्च कर्म्म च ते भावकर्म्मणी, न भावकर्म्मणी अभावकर्म्मणी,

---

(१) सौवीरगोत्रजा इत्युक्तेरपत्यप्रत्ययान्ताः सौवीरगोत्रोत्पन्नवाचकाः शब्दा गृह्यन्ते । ते चापत्यप्रत्ययान्तत्वादादिस्वरवृद्धौ वृद्धसंज्ञका भवन्ति, तथापि वृद्ध-ग्रहणं, तथाविध-स्त्रीलिङ्गशब्द-निवृत्त्यर्थमिति भावः ।

(२) अत्र अङ्गिरा नाम कश्चित् ।

(३) शिवादौ कुर्ष्यन्धकवृष्णय इत्युक्तेः ।

मन्वर्ज्जस्थानो वर्म्मणः उक्षाः स्यात् परस्थेनस्य अपत्यार्थ-ष्णे, अनो विकारार्थवर्जे ष्णे भावकर्म्मार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनो-रीने, न-लोपो न स्यात्। याज्वनः भाद्रवर्म्मणः औक्ष्णः चाक्रिणः।

ग्रैवः वाशिष्ठः।

तयोर्यः अभावकर्म्मयः, पश्चात् अविकारष्णस्य अभावकर्म्मयस्य तस्तस्मिन्। याज्वनः इति—यज्वनोऽपत्यम् इत्यर्थे ष्णः न्वोर्लोपीती तेऽच्ये इति प्राप्तनलोपोऽनेन निषिध्यते। मन्वर्ज्ज इति किं? भाद्रसामः सौसामः। अपत्यष्ण इति किं? चर्म्मणा परिवृतो रथः चार्म्मणो रथः (१)। मन्वर्ज्जानित्युक्तेः वर्म्मणो वर्ज्जने प्राप्ते वर्म्मग्रहणादाह भाद्रवर्म्मणः इति—भद्रवर्म्मणोऽपत्यम् इति वाक्यम्। एवं शार्व्ववर्म्मण इत्यादि। औक्ष्ण इत्यादि—यद्यपि मन्वर्ज्जेत्यनेन नलोपप्रतिषेधादुक्ष्णोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति, तथा-प्युक्ष्णः पृथग्ग्रहणमेवं ज्ञापयति, अपत्यष्णातिरिक्ते ष्णे नलोप-निषेधो न भवति, तेन औक्षं पदमित्यत्रानोऽविकारष्णे (२) निषेधो न स्यात्। चाक्रिण इति—चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्यं, स्येनो न नलोपः। अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन क्वचिद-न्यत्रापि (३)। तथाहि—

---

(१) अत्र मनन्तत्वान्नलोपे प्राप्ते अपत्यार्थष्णाभावान्न नलोपः।

(२) औक्षमित्यत्र इदमर्थविहितष्णे इत्यर्थः।

(३) अप्रतिषिद्ध-नलोपोऽपि न स्यादिति शेषः।

ब्रह्मणो जातावपत्यष्णे । ब्रह्मणोऽपत्यष्णे नलोपो न स्यात् जातौ । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणो जातिः (१) । अपत्यष्ण इति किं ? ब्राह्मी नामौषधिजातिः । जातौ किं ? ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति ।

पणि गणि गाथि केशि विदथिनो वा तु हितनाम्नः । एषामपत्यष्णे नलोपो न स्यात् हितनाम्नस्तु वा । पणिनोऽपत्यं पाणिनः, एवं गाणिनः गाथिनः कैशिनः वैदथिनः । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनाम्नः हैतनामः ।

इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनो नस्य लोपो न स्यात्, न तु कलाप्यादेः अनपत्यष्णे परे । स्राग्विणः मैधाविनः । अपत्ये तु मैधाव इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् । कलाप्यादिर्यथा—

कलापी पीठसर्पी च कुथुमी तैतिली तथा ।
आजली लाङ्गली स्यात् सब्रह्मचारिशिखण्डिनौ ।
कलाप्यादौ शिलाली च नव शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कर्म्मचर्म्मणोरताच्छील्यकोषयोः । ताच्छील्यभिन्ने कर्म्मणः कोषभिन्ने चर्म्मणो नलोपो न स्यादनपत्यष्णे । कार्म्मणं चार्म्मणम् । अताच्छील्यकोषयोरिति किम् ? कार्म्मः कर्म्मशीलः, चार्म्मः कोषः ।

दण्डिहस्तिनः ष्णायने, जिह्माशि-वासिनोस्तु ष्णेयष्णायन्योः । नलोपो न स्यात् । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः, एवं हास्तिनायनः । जैह्माशिनेयः वासिनायनिः ।

---

(१) अत्र मनन्तस्यापि अपत्यष्णे न नलोपः ।

अथर्व्वण: णिके। अथर्व्वणा कृतो ग्रन्थ: अथर्व्वा, तमधीते वेत्ति वा आथर्व्वणिक:।

शैव इत्यादि। शिवस्यापत्यमिति वाक्यम्।

शिवादिर्यथा—शिव तक्ष गङ्गा ककुभो मयूरो
वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्का:।
पृथा विपाशा तृण कर्ण कुम्भा
मण्डूक वोधानभिमान चण्डा:॥
तृक्षाक खञ्जारक रेख कर्णा:
खञ्जालको लक्ष सुपिष्ट पीला:।
खदूरको भूरि नभाक पिष्टा:
पञ्जारको वृश्चिक कोकिलेला: (१)॥
पटको वर्त्तन: शोफी विरूपाक्ष: कलन्धन:।
मञ्जीरको जरत्कारू कह्लोड़ालेख (२) पीवरा:॥
अयस्थूणो वधिरक उत्केया प्रोष्ठ-वर्त्तुलौ।
कुक्षा जटिलको गोफिलिकोत्कुर्यौ भलन्दन:॥
खर्ज्जूरकोऽनभिम्लान: ककुत्स्थ: पौष्णिकस्तथा।
ऋष्टिषेण कुठारार्य्यश्वेता लोहितिकापि च॥
ऊर्णनाभश्चिपिटक: सपत्नी प्रोष्ठिकस्तथा।
त्वक्ष: साल्वा जलह्रद: कुबेर्य्यन्धकवृष्णय:॥
प्रवृद्धा मानुषी संज्ञा नदीसंज्ञा मता इह।
भारद्वाजे तु शुङ्ग: स्यादात्रेये च्छगलो मत:॥

---

(१) कोकिला, इला। (२) कह्लोड़, आलेख।

वात्स्ये विकर्णोऽथ शौरक्षदः परिषिकोऽपि च।
दशरथः कमीनश्च कन्यायाः ष्णो भवेत्तथा॥
त्रिवेण्यास्त्रिवणो विश्रवसस्तु रवणोऽपि च।
विश्रवणो मनोर्व्वा सन् गणसूत्रप्रमाणतः॥

इद्रादन्तानां पाठः ष्णिबाधनार्थः। हाजिकारान्तानां स्त्रीत्यान्तानाञ्च ष्णेयबाधनार्थः। तक्षन्—शब्दस्य कारुवाचकत्वात् ष्णिबाधनार्थः। तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्णः, मनवर्ज्जान् इति अनन्तत्वात् नलोपो न स्यात्, कुर्व्वादित्वात् ताक्षण्यः। गङ्गाया अपत्यं गाङ्गः, अत्र्यादित्वात् गाङ्गेयः, तिकादित्वात् गाङ्गायनिः। पीलाया अपत्यं पैलः, अत्र्यादेराकृतिगणत्वात् पैलेयः। परे तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् इत्याहुः। एवं साल्वाशब्दस्याप्युदाहरणीयम्। जरत्कारुशब्द उवन्तस्तन्वादिपाठात्। ऋष्टिषेणशब्दस्य सेनान्तत्वात् ण्यष्णि-बाधनार्थः। कुरुवंशोत्पन्ना ऋषिवाचका अन्धकवंशोपन्ना वृष्णि-वंशोत्पन्नाश्च सर्व्वे शिवादौ पठ्यन्ते। कुरोः—नाकुलः, साहदेवः। ऋषेः—मूले वाशिष्ठ इति—वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम्, एवं वैश्वामित्रः। अन्धकस्य—श्वाफल्कः, तौवसः। वृष्णेः—वासुदेवः, आनिरुद्ध इत्यादि। ननु सर्व्वेषां व्याकरणानां माहेशमूलकत्वेनाधुनिककुर्वृष्ण्यन्धकवृष्णिवंशवाचकानां कथं शिवादौ पाठ इति चेत् सत्यं, शिवस्य सर्व्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्कलनम्। यद्वा ऋषेरनादित्वात् कुर्वृष्ण्यन्धकवृष्णिवंशा एवानादयः, अतएव तेभ्यस्त्यविधानमित्यदोषः। अवृद्धानां मानुषीसंज्ञानां तावत्—

		Rs.	As.
*Nirukta (2nd Edition) Vol. I. Fasc. 1 @ Rs. 1-4	...	1	4
*Nyāyavārtika, Fasc. 2--6 @ /10/ each	...	3	2
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	...	4	6
Nityācārapradīpa Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1-4. @ /10/ each	...	7	8
Nyayabinduṭikā Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	...	1	14
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Nyayasarah	...	2	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/ each	...	10	0
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	...	4	6
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1--6; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	...	11	14
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Pariksamukha Sutram	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	...	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	...	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Samaraicca Kaha Fasc. 1-5, @ /10/ each	...	3	2
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1--4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts.	...	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Sundaranandam Kavyam	...	1	0
Suryya Siddhanta Fasc. 1-2 @ 1-4 each	...	2	8
Syainika Sastra	...	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	...	9	6
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/ each	...	12	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	23	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol.	...	4	6
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-5, @ /10/ each, Fasc. 1, @ /10/ each	...	3	2
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tirthacintamoni, Fasc, 1-3, @ /10/ each	...	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	...	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	...	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	...	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	...	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each	...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II. Fasc. 1 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/	...	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	...	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	...		12
Yogasāstra Fasc. 1-3	...		12

Tibetan Series.

Amarkosha	...		
Baudhastotrasangraha, Vol. I	...		0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	...		
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	...		
Pag-Sam S'hi Ṭiñ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	...		
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāña Kalpalatā Vo[l.] Fasc. 1--10; Vol. II. Fasc. 1--10 @ 1/- each	...		
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc 1-			

Arabic and Persian Series.

Āmal-i-Salih, or Shah Jahan Namah	...		
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--4 @ 1/- each	...		
Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...		
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fa[sc.] Index to Vol. II, @ 2/- each	...		
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each	...		
Akbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1--7, Vol. Fasc. 1--2 @ 1/4/ each	...		
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	...		
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...		
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	...		

*The other Fasciculi of these works are out of stock an[d] [cannot] be supplied.